

מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: תפיסות, עמדות, דפוסי התנהגות ושימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות

רבקה נריה-בן שחר ואזי לב־און

המאמר עוסק בדפוסי הדחייה והאימוץ של טכנולוגיה חדשה בקרב קהילה שמרנית וסגורה, באמצעות חקר תפיסותיהן של נשים חרדיות העובדות בסביבות עבודה ממוחשבות. נבחנות עמדותיהן כלפי האינטרנט ונבחנים השימושים שהן עושות בו. נשים אלה, היוצאות לעבוד כדי לפרנס את משפחותיהן ואת בני זוגן לומדי התורה, משלבות בין המסורת למודרנה, בין שמרנות לחדשנות. הן אמנם נמצאות במתחם עבודה שבו נשים חרדיות בלבד, אולם הן מועסקות לרוב בחברות בבעלות חילונית, ובמקצת מקומות העבודה יש חיבור לאינטרנט. שאלות המחקר עוסקות בתפיסת הנשים החרדיות את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן האישיים, בדפוסי ההתנהגות שלהן ובקשרים הווירטואליים שהן יוצרות באמצעותן, בפער בין תפיסותיהן לדפוסי ההתנהגות שלהן ובקשר בין השכלת האישה, עיסוק בן הזוג וארץ הלידה לבין תפיסת מקומו ותפקידו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן של הנשים. בחינת העמדות האידאולוגיות של הנשים כלפי האינטרנט מלמדת על תפיסות דתיות שמרניות, המבוססות על הדת הממסדית המיוצגת בדברי הרבנים. הנשים תופסות את האינטרנט ככלי המסכן את החברה החרדית ומאיים על גבולותיה. עם זאת, ברמה המעשית מצאנו שכמעט לשני שלישים מהנשים יש מחשב בבית ולמחצית מבעלות המחשב יש בביתן חיבור לאינטרנט. כשליש מכלל הנשים יוצרות קשרים באמצעות האינטרנט, בעיקר עם נשים אחרות. ממצאי המחקר מלמדים גם על פער ניכר בין עוצמת עמדתן של המשתתפות שהאינטרנט עלול להחליש את רמת הדתיות של החברה החרדית לבין עוצמת תחושתן שהאינטרנט מחליש את דתיותן הן. בחינת המשתתפים החברתיים-כלכליים מלמדת על הקשר שבין פתיחות אידאולוגית והתנהגותית כלפי האינטרנט לבין דפוסי התנהלות, הבאים לידי ביטוי למשל בהשכלת האישה ובתעסוקת בן זוגה.

* ד"ר רבקה נריה-בן שחר, המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר.

דואר אלקטרוני: rivka.nbs@gmail.com

ד"ר אזי לב־און, בית ספר לתקשורת, המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

דואר אלקטרוני: azilo@ariel.ac.il

תודות לחוה מגדר, אליה דוד וחן סבג על הסיוע באיסוף הנתונים ובהכנת כתב היד. תודתנו נתונה גם לרשות המחקר במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון אשר תמיכתה הנדיבה אפשרה את ביצוע המחקר.

מילות מפתח: יהדות חרדית, דתיות, מגדר, נשים עובדות, אינטרנט, עמדות, שינוי עמדות, שמרנות, עמדות כלפי מחשבים, דפוסי התנהגות

מאמר זה עוסק בחיבור שבין דת, מגדר וטכנולוגיה חדשה ובוחר את העמדות כלפי האינטרנט ואת דפוסי ההתנהגות והשימוש בו בקרב נשים חרדיות העובדות בחממות טכנולוגיות ייעודיות. במובנים רבים שדה מחקר זה הוא "מרחב לימינלי" (טרנר, 1969/2004) בין הפרטי לציבורי, ובו נשים חרדיות עובדות במקצועות טכנולוגיים במרחב הציבורי, ואילו חינוכן מזהיר אותן מכך ומבהיר להן שמקומן הראוי הוא במרחב הפרטי.

המחקר התמקד בתפיסותיהן ובעמדותיהן של הנשים כלפי האינטרנט, בדפוסי ההתנהגות והשימוש שלהן באינטרנט, בפער שבין עמדותיהן לבין דפוסי התנהגותן ובהתמודדותן עמו, בתפיסותיהן את השימוש באינטרנט אל מול שימור גבולות הקהילה וכן בקשר בין מאפיינים חברתיים-כלכליים של המשתתפות לבין העמדות ודפוסי ההתנהגות שלהן הקשורים לשימוש בו. המסגרת התאורטית של המאמר היא ההתמודדות של חברות דתיות שמרניות בנות זמננו עם הפער שבין האידאולוגיה המיוצגת על-ידי הדת הממסדית ומנוסחת על-ידי מנהיגיה לבין חיי המעשה (קפלן, 2007), פער שבו הפרקטיקה וחיי המעשה עלולים לאיים על גבולות הקהילה, אותם גבולות שהאידאולוגיה מנסה לשמר ולחזק.

בנוסף, המאמר חותר להרחיב את הידע באשר לשינויים החלים במקומן של נשים חרדיות בפרט, ושל נשים בחברות דתיות שמרניות בכלל, ובאשר לתפקידן הייחודי של טכנולוגיות חדשות בתהליכי שינוי אלה. ועוד: המאמר שואף להעמיק את הבנת התהליכים שבאמצעותם מגשרים בני חברות דתיות שמרניות על הפער שבין אידאולוגיה למעשה. במישור המקומי בכוונת המאמר לסייע בהבנת מגמת השינוי שהיא חלק מתהליכי ה"ישראליות" העוברים על החברה החרדית. במעגל הרחב יותר הוא ינסה לתרום בשלושה מישורים מחקריים: חקר מגדר; חקר חברות פונדמנטליסטיות; חקר מקומו ותפקידו הייחודי של האינטרנט בחברה.

נשים חרדיות במרחב הפרטי ובמרחב הציבורי

החברה החרדית היוותה בשנת 2012 כ-8.8% מהאוכלוסייה היהודית הבוגרת (מגיל 20 ומעלה) בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013, עמ' 350, לוח 7.6). החרדים הם "חלק מוגדר ומובחן בחברה היהודית, הרואה עצמו מחויב להלכה, כפי שהתפתחה על-ידי האוטוריטות המוסמכות במסורת היהודית" (פרידמן, 1991, עמ' 6). בניגוד לראייה הסטראוטיפית, החברה החרדית אינה מרקם אחיד ומלוכד של לובשי שחורים, אלא קהילה מורכבת ורבת פנים. הקבוצות החרדיות מובחנות זו מזו, בין השאר, בהתאם לזרמים שנוצרו בחברה היהודית במזרח אירופה במאתיים השנים האחרונות (Heilman & Friedman, 1991). הנשים החרדיות היוו בשנת 2012 9.0% מהיהודיות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013, עמ' 350, לוח 7.6). לפי האתוס המקובל ברוב הקבוצות בחברה החרדית, מקומה של האישה הוא בספרה הפרטית (אלאור, 1992; 1993, 1995, 1997; El-Or).

עיקרון זה גלום בפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים, מה, יד) והוא מודגש שוב ושוב בשיעורי צניעות בכת־הספר, בשיעורים לנשים ובטקסטים הרואים אור בעיתונות החרדית. לפיכך, התפקידים והמשימות הקשורים בבית, באחזקתו השוטפת ובטיפול בילדים מוטלים עליה. אחד המאפיינים הבולטים של הזירה הביתית החרדית הוא ריבוי הילדים. לאישה חרדית יש בממוצע 7.7 ילדים, לעומת 2.6 ילדים לאישה הישראלית היהודית הלא־חרדית (גורוביץ וכהן־קסטרו, 2004), דבר שהוא בבחינת נטל כבד עליה ועל בנות המשפחה.

ואולם בפועל נשים חרדיות אינן נמצאות רק במרחב הפרטי אלא בולטות גם במרחב הציבורי: הן לומדות, עובדות ומפרנסות. פעילויות אלה מנוגדות לכאורה לערכי החברה החרדית. מקומן של הנשים במרחב הציבורי הוא אפוא סוגיה מורכבת ורבת היבטים. בשנות ה־50 של המאה העשרים נוצרה בישראל "חברת לומדים", חברה שבה רוב הגברים אינם עובדים לפרנסת משפחתם אלא לומדים תורה (פרידמן, 1995). "החזון איש" היה זה שעיצב את האידאולוגיה של לימוד התורה (אם כי בפועל, מדובר בלימוד הגמרא) והפך אותה לערך עליון ומוחלט (Heilman & Friedman, 1991) עבור החברה החרדית בישראל. לצד האידאולוגיה הובילה שורה של נסיבות היסטוריות, כלכליות ופוליטיות ליצירת מציאות של דחיית הגיוס לצה"ל מן הטעם של "תורתו אומנותו"¹.

מהנסיבות האלה הושפעו גם הנשים החרדיות. הרב וולף, שהקים בשנת 1952 את הסמינר הראשון לבנות בבני ברק, חבר ל"חזון איש", ושניהם הובילו שינוי אידאולוגי־מעשי בחברה. השינוי היה בחינוך הבנות לקראת דרך של שותפות כ"יששכר וזבולון": הנשים תעבודנה בזמן שבני הזוג שלהן ימשיכו ללמוד תורה, ושכר לימוד התורה יחולק בין השותפים. אתגר זה תייב את הנשים להקדיש את כל־כולן להצלחתם של הגברים. ואין הדברים אמורים בהצלחה חומרית כי אם בהצלחה רוחנית: התקווה היא להיות אשת תלמיד חכם, אשר תורתו היא חייו, ואם לילדים בני תורה (פרידמן, 1995).

שינוי זה שהחל בשנות ה־50 התבטא ביציאת נשים חרדיות רבות לעבוד מחוץ לביתן (ברמן, 2000; ועדת טל, 2000; Berman & Klinov, 1997), רובן בתחום החינוך ובתוך גבולותיה של החברה החרדית. מאז שנות ה־70 השתנתה מגמה זו והתפתחו כמה אפיקים לניתוב נשים חרדיות למקצועות "חדשים", שנוכחותן בהם הייתה עד אז מעטה או אף אפסית. מוסדות חינוך על־תכונניים רבים (סמינרים לבנות) מאפשרים הכשרה טכנולוגית נוסף על הכשרה להוראה במסגרת תורנית. האגף להכשרת מבוגרים במשרד התמ"ת מעודד הכשרה במקומות עבודה כדי לשלב את הלומדות במקום העבודה בסיום ההכשרה. כמו כן, מאז שנת 2006 נפתחו (בין השאר במסגרת תכנית "תנופה בתעסוקה" [תב"ת], המופעלת על־ידי ג'וינט ישראל וממשלת ישראל במשותף [שורץ, 2008]), מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים (מפת"ח) להשמה ולהכוונה לציבור החרדי, והם מופעלים בידי צוות חרדי ונושאים צביון חרדי. מבדיקה שנעשתה במרכזים הללו לאחר חודשי הפעילות הראשונים עלה, כי 71% מהפונים אליהם היו

1 לפי ההסכם, איסור לעבוד חל על גברים חרדים הנמצאים ב"דחיית שירות". גברים בני 41 ומעלה ואבות לשישה ילדים או יותר פטורים משירות צבאי ומגבולות על עבודה.

נשים, רובן בעלות השכלה מקצועית או על-תיכונית (שורץ, 2008). לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2011), 55.4% מהנשים החרדיות עובדות מחוץ לביתן, לעומת 36.6% מהגברים החרדים. נתונים אלה שונים בתכלית מנתוני היהודים בישראל שאינם חרדים ולפיהם 60.9% מהנשים מועסקות לעומת 70.3% מהגברים. בשנים האחרונות נפתחות "חממות טכנולוגיות" המתפקדות כסביבות מוגנות, המותאמות לאורח חייהן של הנשים החרדיות. יש בהן נשים חרדיות בלבד, והן מותאמות לצורכי המשפחה הרחבה.

מגדר, אינטרנט ודת

לעולם המקוון תפקיד חשוב בבנייה ובהעצמה של קהילות מודרות (Mehra, Merkel, & Bishop, 2004), בהן קהילות של נשים (Bishop, 2004; Green & Adam, 2001; Harcourt, 1999; Bury, 2005; Magnet, 2007). ההעצמה מתאפשרת, בין השאר, בזכות הסביבה המוגנת והאנונימית (Woo, 2006). לרוב, בחברות שמרניות ומסורתיות הנשים מודרות מהמרחב הציבורי, חופש הפעולה שלהן מוגבל וקולן לא נשמע. האינטרנט מאפשר להן לבנות לעצמן קהילה (Brouwer, 2006) ולהשמיע קול אותנטי (Mitra, 2001).

יש מחקרים מעטים בלבד על נשים חרדיות בעולם האינטרנט. ליביו וטננבאום-ויינבלט (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007) ערכו ראיונות עומק עם חמש נשים חרדיות שמשמשות באינטרנט בקביעות לצורכי פרנסה ופנאי, והתמקדו בהצדקות שסיפקו הנשים לשימוש בטכנולוגיה ובמתח שנוצר בינו לבין איסורים רבניים. תידור-באומל-שוורץ (Tydor-Baumel-Schwartz, 2009) צפתה בחמישה פורומים בשפה האנגלית המיועדים לנשים חרדיות וראתה בהתרחשויות שאירעו במסגרתם סמנים של שינויים תרבותיים העוברים על החברה החרדית. לב־און ונריה-בן שחר (2009) חקרו באמצעות סקר מקוון את תפיסותיהן של 53 גולשות בפורומים מקוונים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. הממצאים מלמדים כי הנשים החרדיות הגולשות בפורומים רואות באינטרנט ממד חשוב בחייהן ובד בבד הן רואות בו סיכון אורח החיים החרדי. לדבריהן, הרבנים מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד, במקום העבודה ולא בבית. הן תיארו יצירת קשרים מקוונים, בעיקר עם נשים חרדיות אחרות, וציינו שהמדיום תורם להעצמתן האישית. רוב הנשים נהגו לשתף את בני זוגן בדפוסי הגלישה שלהן אך לא את חברותיהן.

שני מחקרים אמפיריים נוספים בדקו את שימושי האינטרנט בקרב נשים וגברים במגזר החרדי. ברזילי-נהון וברזילי ניתחו את דפוסי השימוש של 14,000 משתמשים באתר "חבר'ה" (רשת חברתית ישראלית במיקוד נוסטלגי, ראו חבר'ה, בלא תאריך), שהגדירו את עצמם "חרדים" (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005). כץ (2007) ראינה חמש משפחות חרדיות מצפון הארץ (לצורכי השוואה עם חמש משפחות מהקהילה הבפטיסטית) ובחנה את תפיסותיהן בנוגע לאינטרנט. המרואיינים החרדים ראו באינטרנט כלי שיכול לסייע בפרנסה ובלימודים. עם זאת, הם הצביעו על האינטרנט כעל מכשיר מסוכן, הן בהיבט התוכני והן בהיבט הטכני, בנימוק של "ביטול תורה".

יש להידרש למערכת היחסים בין חברות דתיות לאינטרנט בהקשר רחב יותר. כניסתן של טכנולוגיות חדשניות לקהילות דתיות ושמרניות מלווה בחשדנות ובחששות, והדבר נכון גם באשר לאינטרנט. יש חוקרים הרואים באינטרנט כלי המאפשר חוויות דתיות ורוחניות חדשות, בנייה של זהות דתית־רוחנית אישית וכן תמיכה רוחנית וחברתית (Campbell, 2005a,) (Bunt, 2000), (2005b; Ess, Kawabata, & Kurosaki, 2007). לדעת בנט (2000), האינטרנט יוצר עבור הקהילות המוסלמיות המשתמשות בו מרחב ציבורי שבו מאמינים יכולים להתקשר ולאמץ פרקטיקות דתיות. לרסן (Larsen, 2001) מצא שגולשים נוצרים דתיים רואים באינטרנט כלי המגביר את תחושת השייכות לכנסייה, עוזר לחייהם הדתיים ומחזק את האמונה והצמיחה הרוחנית של חברי הקהילה באמצעות פעילויות מקוונות. מן העבר האחר, יש מחקרים המורים על התנגדות של קהילות דתיות ושמרניות לשימוש באינטרנט (Campbell, 2004; Dawson,) (2004; Marty & Appleby, 1991). בין השאר חוששים המנהיגים מפגיעה בסמכותם ומשינויים במערכות הקהילתיות ההיררכיות.

החרדים והאינטרנט

החרדים הם קבוצת מיעוט מתבדלת בחברה בישראל, "תרבות מובלעת", בלשונו של סיון (1991), והם מקיימים מערכת יחסים מורכבת עם חברת הרוב (Efron, 2003). מדובר במיעוט שדואג לשמר את מאפייניו הייחודיים ואינו מעוניין לטפח יחסים עם חברת הרוב,² מחשש להשפעות חיצוניות. עם זאת, יש הטוענים שמתחילת שנות האלפיים עוברת החברה החרדית תהליך מורכב של "ישראליות" (קפלן, 2007), הכולל הנמכה יחסית של חומות ההתבדלות (למשל, אלאור ונריה, 2003).

התבדלות החרדים מהחברה בישראל באה לידי ביטוי, בין היתר, בתחום תקשורת ההמונים. התקשורת החרדית בישראל כוללת היום למעלה מ־30 כותרים עיתונאיים וכן קלטות, פשקווילים (כתבי קיר), ערוץ רדיו חרדי־דתי אחד וכמה ערוצי רדיו פירטיים (נריה־בן שחר, 2008). יחסה המורכב של החברה החרדית לחברה הישראלית הלא־חרדית ולתקשורת ככלי עכשווי מתקדם, הוביל להיותו של העיתון החרדי אמצעי התקשורת העיקרי שיש לו "הכשר" להפצה בציבור החרדי, לצד התנגדות חזקה לטלוויזיה, לרדיו ולטלפון הנייד (Cromer, 1987; Deutsch, 2009).

האינטרנט, כטכנולוגיה חדשה, מעורר מחלוקת. את העמדות כלפיו ניתן למקם על רצף — מקבלה מסויגת ועד שלילה עקרונית. העמדה המצדדת בקבלה מסויגת של האינטרנט רואה בו לפחות שני רכיבים חיוביים: (1) הוא משמש כלי עבודה ומאפשר קבלת מידע ושירותים; (2) הוא עשוי לתפקד כאמצעי תיווך בין חברי הקהילה לבין עצמם ובינם לבין

2 ניתן להצביע על דמיון מסוים בין החרדים לכתות האמיש והמנוניטים בארצות־הברית, שחבריהן מקפידים על שמירת מערכות תרבותיות וסמליות המבדלות אותם מהחברה האמריקאית הסיבבת (Driedger, 2000; Hostetler, 1993; Kraybill, 1998; Zimmerman-Umble, 1992).

גדולי הדור באמצעות לימוד משותף, צפייה באירועים מרכזיים והאזנה לשיעורי תורה (צרפתי ובלייס, 2002). התפיסה השוללת לחלוטין את האינטרנט רואה בו מדיום מסוכן שמכיל ומפיץ תכנים פוגעניים שאינם מנוטרים כראוי. האינטרנט, המכיל עולמות תוכן אין-סופיים ומאפשר תקשורת אנונימית, עלול לחשוף את הציבור החרדי לדברי כפירה וכן לתכנים מיניים, אלימים ואחרים שיש בהם משום חילול השם ואיום על ערכים (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007). צרפתי ובלייס (2002) ציינו כי שלילה זו הובילה להקמת בית דין מיוחד "לעניין הפרצות שבמחשבים" אשר ביום 7.1.2000 פרסם "דעת תורה" ולפיה "על כל איש מישראל לדעת, כי ההתחברות לאינטרנט או לטלוויזיה מעמידה בסכנה חמורה ח"ו [חס וחלילה] את המשך הדורות של כלל ישראל, והיא פרצה איומה בקדושת ישראל". לעומת הטלוויזיה, האינטרנט מוצג כמכשיר אשר "סכנתו חמורה פי אלף, והוא עלול להמיט חורבן ח"ו על כלל ישראל" (שם, עמ' 50). עקב כך נשלל כל שימוש באינטרנט, לרבות למטרות פרנסה (הורוביץ, 2001).

אולם האיסור התגלה כגזירה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. בקרב חסידויות דוגמת ברסלב ורחלין המשיכו להשתמש באינטרנט. עבור רבים האינטרנט משמש אמצעי קשר פנים-קהילתי המאפשר צפייה באירועים דתיים ותקשורת יעילה וזולה עם קרובי משפחה ובני קהילה אחרים בארץ ובעולם. כמו כן, ניתן להגיע באמצעותו למגוון עצום של אתרים ופורומים העוסקים בלימוד תורה, הרצאות, שאלות ותשובות (שו"ת), המאפשרים לדלות ולהפיץ את בשורת הדת באינטרנט, ובכלל זאת בשמיע ובווידיאו (צרפתי ובלייס, 2002). נוכח כל אלה ונוכח צמיחת המגזר העסקי החרדי ואתו לחץ מתמשך של בעלי עסקים שעיסוקם מחייב תקשורת מחשבים, הוקמה בשנת 2006 "ועדת הרבנים לענייני תקשורת". בדצמבר 2007 התירה הוועדה לראשונה גלישה באינטרנט במגזר החרדי. ההיתר הוא גלישה מפוקחת למספר קטן של אתרים ולשימוש עסקי בלבד. נכון לכתיבת שורות אלה, פרויקט "האינטרנט הכשר" עדיין נמצא בשלבים ראשונים, והבעיה המרכזית שבפניה הוא ניצב היא "כיצד לגרום לאלו שמתמשים באינטרנט לזנוח את החיבור החופשי שלהם ולאמץ את הפתרון הדתי שמציעה הוועדה" (פרג, 2007).

נראה, אם כן, שאף שקולה של הגישה השוללת את האינטרנט נשמע ברמה, יש לבדוק את אפשרות יישומה. נוכח ההתפתחות הטכנולוגית וצמיחת המגזר העסקי החרדי מדובר בגזירות שקשה — או בלתי אפשרי — לעמוד בהן. מסקר שערך מכון המחקר "שילוב" (אוליניק, 2007) עולה כי 60% מהציבור החרדי משתמשים במחשב, ומהם 57% (כלומר, כשליש מהציבור החרדי) גולשים באינטרנט.

מטרת המחקר ושאלות המחקר

מסקירת ספרות המחקר עולה כי העיסוק המחקרי במקומן של טכנולוגיות חדשות בחברות מסורתיות ושמרניות, ועמו העיסוק בחרדים בכלל ובנשים חרדיות בפרט, הולך ומתפתח. ואולם נושא האינטרנט בחברה החרדית, במיוחד בהקשר המגדרי, נחקר אך מעט. המחקר

שלפנינו בחן תופעה חברתית מעניינת, שנוצרת מהמשולש התאורטי והמעשי המחבר בין מגדר, קהילה דתית שמרנית ודפוסי אימוץ־דחייה של טכנולוגיה חדשה. במאמר זה נבחן את המשולש הזה ונתמקד בעמדות של נשים בקהילה דתית שמרנית כלפי האינטרנט, בדפוסי התנהגותן הנוגעים לשימוש בו ובניסיון להבין את ההשלכות של עמדותיהן ושל התנהגותן על תהליכי הסימון, הבנייה והאשרור של גבולות הקהילה.

מסגרת הניתוח התאורטית במאמר זה נוגעת בפער שבין תפיסת העולם האידאולוגית, המנסה לשמר ולחזק את גבולות הקהילה, לבין מציאות החיים. במושגיו של משונים (1999) זהו הפער בין "תרבות אידאלית" — הדפוסים החברתיים המוכתבים על־ידי הערכים והנורמות החברתיות" לבין "תרבות ממשית" — הדפוסים החברתיים הממשיים העונים רק בקירוב על ציפיותיה של התרבות" (שם, עמ' 655). הפער בין האידאולוגיה למעשה הוא אמנם אוניברסלי (אלתוסר, 1969/2003; Heck, 1981), אך מעניין במיוחד להתבונן בו בחברות דתיות, שבהן "התנועה הלוח ושוב בין הפרספקטיבה הדתית לפרספקטיבה של השכל הישר היא למעשה אחת ההתרחשויות הגלויות יותר במישור החברתי" (גירץ, 1993, עמ' 117).

שלוש שאלות מחקר עיקריות נגזרות מכך ואלה הן: (1) מהן התפיסות האידאולוגיות ומהן העמדות של נשים חרדיות באשר למקומו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן האישיים? (2) מהם דפוסי ההתנהגות והשימוש של הנשים באינטרנט? (3) האם יש קשר בין מאפיינים חברתיים לבין התפיסה האידאולוגית של הנשים את מקומו ותפקידו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן ואת מקומו בחייהן בפועל?

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר והמדגם

למחקר נבחרה אוכלוסיית נשים חרדיות העובדות בחממות טכנולוגיות המיועדות לקבוצת אוכלוסייה מסוימת זו. לקראת הדגימה אותרו ומופו חממות טכנולוגיות ייעודיות והתקבלו אישורים לחלוקת שאלונים באתרי החברות האלה: סיטיבוק מודיעין עילית, סיטיבוק בית־ר עילית, מל"ם, גאודע, ויזה כ.א.ל.³

3 חברת סיטיבוק עוסקת במתן שירותי מיקור חוץ לחברות מחו"ל, בעיקר בתחום הנדל"ן. בסניף במודיעין עילית עובדות כ־110 נשים, רובן מהמגזר החסידי; בסניף בבית־ר עילית עובדות כ־30 נשים, רובן מהמגזר הליטאי. כל העובדות דוברות אנגלית. האינטרנט בחברת סיטיבוק פתוח לצורכי עבודה בלבד והגלישה אפשרית רק לאתרי קופות החולים, בנקים, מילון ואתרים השייכים לחברה. מלם היא חברה להנפקת תלושי שכר. בסניף בבית־ר עילית 25 עובדות בעלות ידע קודם בתכנות שעברו קורס הכשרה מטעם החברה. האינטרנט במלם פתוח וחופשי, למעט ערוצי תקשורת מידית (צ'טים ומסנג'ר), לפי הנהלים בכל סניפי החברה. חברת גאודע עוסקת בבניית ארכיון דיגיטלי ובסריקת מסמכים עבור משרד המשפטים. בסניף באלעד עובדות 70 נשים. האינטרנט לא דרוש לצורך העבודה, ולכן אין אליו גישה מעמדות

במחקר זה השתמשנו ב"דגימת מתנדבים" — דגימה שאינה הסתברותית. שיטה זו נבחרה מאחר שאין בנמצא רשימות של הנשים החרדיות העובדות בחממות טכנולוגיות המבדילות אותן מנשים חרדיות-לאומיות ודתיות-לאומיות, רשימות שהיו יכולות לאפשר מסגרת דגימה להסקה סטטיסטית (ראו פוקס ובר-לב, 1998).

המדגם כלל 156 נשים. מדובר בנשים משכילות בעלות 14 שנות לימוד פורמליות בממוצע. ל-20% מהמשיבות היה תואר אקדמי (או תואר שווה ערך לתואר אקדמי);⁴ הגיל הממוצע עמד על 29 שנים (טווח הגילים 19–61) ומספר הילדים הממוצע שלהן היה נמוך יחסית למגזר החרדי — 2.91. מכלל הנשים, 94% היו נשואות והאחרות היו רווקות או גרושות. הן השתייכו למגוון הזרמים המרכיבים את החברה החרדית: 52% מהן מהזרם הליטאי, 11% מהזרם החסידי, 20% מהזרם הספרדי והשאר מקבוצות חרדיות אחרות. לפי הגדרתן העצמית הן היו חוזרות בתשובה, חרדיות מודרניות, או לא השתייכו לחוג מסוים. מהנשים, 63% היו ילידות ישראל, 23% ילידות ארצות הברית ו-14% ילידות ארצות אחרות. כמו-כן, 33% היו בנות לילידי ישראל ו-67% היו בנות לילידי ארצות אחרות.

כלי המחקר

שאלון המחקר הורכב משלושה חלקים: שאלות על עמדות, דיווח על דפוסי ההתנהגות והשימוש באינטרנט ומאפיינים חברתיים-כלכליים.

בחלק הראשון הוצגו היגדים של תפיסות ועמדות ביחס לאינטרנט. לכל היגד היו חמש אפשרויות תשובה, מ-5 (מסכימה מאוד), דרך 3 (די מסכימה), עד 1 (מאוד לא מסכימה). לא השארנו אפשרות פתוחה כגון "אין לי דעה בעניין". הנשים התבקשו להביע את מידת הסכמתן לכל היגד בנפרד ולא לבחור את ההיגד הנכון ביותר. לצורך עיבוד הנתונים נחשבו התשובות "מסכימה מאוד" (5), "מסכימה" (4) ו"די מסכימה" (3) כהבעת הסכמה עם היגד מסוים. עם זאת, "רמת ההסכמה" להיגד מסוים בכלל המשתתפות נבחנה באמצעות ממוצע

העבודה. עם זאת, בחדרי ההנהלה יש חיבור לאינטרנט והעובדות יכולות להשתמש בו באופן חופשי. ויזה כ.א.ל היא חברת כרטיסי אשראי. בסניף הזמני במודיעין עובדות 56 נשים (עד שתושלם בניית הסניף במודיעין עילית-קריית ספר), מהן שלוש מנהלות חילוניות ומנהלת חרדית אחת. הן עוסקות בשירות לקוחות באמצעות מענה טלפוני. לעובדות אין גישה לאינטרנט בעבודה.

4 במגזר החרדי ההנחיה הגורפת של הרבנים היא לא ללמוד באוניברסיטה או במכללה. לפיכך, נשים רבות לומדות לקראת "אקוויולנטי לתואר". מדובר בהסכם בין ראשי המגזר החרדי למשרד החינוך, ולפי הנשים לומדות קורסים במקצועות החינוך במוסדות השייכים למגזר החרדי ובקבוצות של נשים בלבד. נשים המסיימות תכניות אלה ועומדות בהצלחה בבחינות מקבלות "אקוויולנטי לתואר". כלומר, תעודה המאפשרת להן תנאי שכר המקבילים לשכרם של מורים אקדמאים בישראל. לפיכך, נכללו במשתנה "בעלות על תואר אקדמי" גם בעלות "אקוויולנטי לתואר", הנחשב מקביל לתואר ראשון בחינוך (B.Ed.). על-אף האמור לעיל, יש נשים חרדיות הלומדות במוסדות להשכלה גבוהה, בעיקר בתכניות מיוחדות המיועדות לנשים חרדיות (בן-חיים, 2003; Garr & Marans, 2001).

כל התשובות האפשריות (מ"מסכימה מאוד" ועד "מאוד לא מסכימה") מקרב המשיבות להיגד. שיעור הנשים שהביעו הסכמה חושב אף הוא מקרב המשיבות להיגד. דוגמה להיגד: "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי".

בחלקו השני של השאלון הוצגו היגדים ושאלות סגורות לדיווח על שימוש באינטרנט בפועל. דוגמה להיגד: "האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות"; אפשרויות התשובה זהות לאפשרויות התשובה בחלק הראשון. דוגמה לשאלה סגורה: "האם יש לך אינטרנט בבית? אפשרויות התשובה הן: א. כן; ב. לא".

חלקו השלישי של השאלון כלל שאלות פתוחות וסגורות על מאפיינים חברתיים־כלכליים. המשתנים שנכללו: עבודה מחוץ לבית (כן/לא), עבודה בתשלום בבית (כן/לא), עיסוק בן הזוג (עובד/אברך), קיומו של מחשב בבית (כן/לא), חיבור לאינטרנט בבית (כן/לא), מספר שנות לימוד פורמליות, תואר אקדמי מאוניברסיטה או מכללה (כן/לא), מספר ילדים, גיל, ארץ לידה, ארץ לידת אב, שנת עלייה, השתייכות "חוגית" (זרם חרדי כגון ליטאים, חסידים, אחר).

השאלון נוסח על סמך היכרות מעמיקה עם החברה החרדית בכלל ועם נשים חרדיות בפרט ומתוך התחשבות בשפה הייחודית למגזר החרדי (ראו פירוט בהמשך). השאלון נמסר לקריאה לחוקרים בכירים בתחומים של מדידת עמדות ודפוסי חשיפה לתקשורת וכן בתחום החברה החרדית, והערותיהם הוטמעו בשאלון. לפני העברת השאלון בוצע מחקר גישוש שבמסגרתו ניתן השאלון לכמה נשים חרדיות, והן ענו עליו והוסיפו הערות והארות. השאלונים תוקנו לפי ההערות שנאספו.

הליך המחקר

לאיסוף נתוני המחקר קדמה יצירת קשר עם ההנהלה של כל חממה טכנולוגית לצורך קבלת אישור לחלוקת השאלונים. השאלונים חולקו למשתתפות על־ידי עוזרות מחקר שומרות מצוות. הנשים קיבלו מהן הסבר על המחקר והתבקשו לענות על השאלונים. מאחר שבחממות עובדות גם מעט נשים חרדיות־לאומיות ודתיות־לאומיות, שאלו עוזרות המחקר את המבקשות להשתתף איך הן מגדירות את עצמן, והדגישו שהשאלון מיועד לנשים חרדיות בלבד. כמו כן, בתחילת השאלון צוין שהוא מיועד לנשים המגדירות את עצמן חרדיות. הרוב המכריע של הנשים שאליהן פנינו במקום העבודה הסכימו להשתתף במחקר. כל אישה שמילאה שאלון קיבלה 20 ש"ח והוסבר לה שהתשלום הוא בעבור ביטול הזמן בלבד (הנשים מילאו את השאלון על חשבון הפסקת הצהרים שלהן) ולא בעבור תשובות מסוימות. למשתתפות נאמר במפורש שאין תשובות נכונות או לא נכונות וכן שאין קשר בין התשובות לבין מתן התשלום. בעת מילוי השאלון היו נשים שהתקשו בהבנת הנקרא בעברית והן קיבלו הסבר מעוזרות המחקר.

סוגיות מתודולוגיות

החברה החרדית, בעיקר הנשית, מושפעת מקודים של צניעות בדיבור ובהתנהגות. לפיכך, יש קושי רב לשתפה במחקרים ובסקרים (נריה-בן שחר, 2008), לרבות אלה הנערכים על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (גורוביץ וכהן קסטרו, 2004; Rier, Schwartzbaum, & Heller, 2008). זוהי אחת הסיבות שמחקרים על קהילות דתיות סגורות מהווים אתגר מיוחד לחוקרים (Steinmetz & Haj-Yahiye, 2006).

בהליך המחקר הקפדנו על ארבעה גורמים ששיעורנו כי יסייעו לאיסוף הנתונים: אנונימיות; רגישות למאפיינים הייחודיים של החברה החרדית; בחירה נכונה של אתרי חלוקת השאלונים ובחירת דמות המראיינות.

אנונימיות: לנשים הובטחה אנונימיות מוחלטת. הבטחה זו אפשרה להן לשתף פעולה בלי לחשוש מהשלכות חברתיות העלולות לנבוע מהשתתפות במחקר (או שיתוף פעולה עם החוקרים/המראיינות). בפנייה אל הנשים הוצגה מטרת המחקר בקצרה, הובטחה להן אנונימיות והודגש בפניהן שאין צורך לכתוב שם או פרט מזהה כלשהו. עניין האנונימיות הופיע בעמוד הראשון של השאלון ושוב בתחילת חלקו האחרון של השאלון הנוגע לשאלות דמוגרפיות.

רגישות למאפיינים הייחודיים של החברה החרדית: החברה החרדית נוטה להקפיד על שפת דיבור נקייה וצנועה (אוריין, 1997; Baumel, 2006). שפת השאלון הותאמה לקודים החברתיים והתרבותיים של אוכלוסייה זו.⁵ למשל, השאלון נכתב במשלב גבוה, ללא שימוש בעגה או בביטויים שעשויים להתפרש כבלתי צנועים.

אתרי החלוקה והאיסוף של השאלונים: השאלונים חולקו במקומות העבודה של הנשים, לאחר שהודיעו להן מראש על המחקר ומועד חלוקת השאלונים. לחלוקה במקומות העבודה יתרונות וחסרונות. יתרון אחד הוא היכולת להגיע למספר גדול של נשים המתאימות בדיוק לאוכלוסיית המחקר. יתרון נוסף הוא המרחב הבטוח והמוגן יחסית — הנשים מילאו את השאלון בסביבה שהן מורגלות אליה, ויש להניח שעובדה זו חיזקה את הביטחון האישי והחברתי שלהן בזמן מילוי השאלון. ועוד: מדובר בנשים עובדות ועסוקות, אימהות לילדים. סביר להניח שהן לא היו מוצאות זמן פנוי למילוי השאלון בבית, ואילו בעבודה הן פינו לעצמן זמן בהפסקה. לעומת זאת, מילוי השאלון במקום העבודה עלול היה לעורר חשש שהחברות לעבודה או מישהו מצוות ההנהלה יקראו את התשובות. לפיכך, עוזרות המחקר

5 השאלה על מספר הילדים היא דוגמה לרגישות החברתית שהובעה בשאלון. לשאלה זו תפקיד חשוב בכל מחקר. מספר הילדים קשור לרמת החיים של המשפחה. במחקר העוסק בנשים, מספר הילדים הוא אינדיקטור חשוב במיוחד, בהיותו קשור לרוב לרמת ההשכלה ולסוג התעסוקה של הנשים. בחברה החרדית, שבה מספר הילדים גדול במיוחד (גורוביץ וכהן קסטרו, 2004), לשאלה זו חשיבות רבה עוד יותר. לפיכך, נוסחה שאלה זו כך: "כמה ילדים יש לך (בלי עין הרע)?" התוספת "בלי עין הרע" אינה מקובלת, כמוכן, בשאלונים מחקרניים, אולם במגזר החרדי והדתי מקובל לשאול "כמה [ילדים] יש לכם בלי עין הרע"? ולהשיב במספר עם התוספת "בלי עין הרע".

הדגישו שהן אוספות את השאלונים ושומרות על אנונימיות מוחלטת של ממלאות השאלונים. חיסרון נוסף הוא קוצר הזמן: גם אם הנשים הצליחו לפנות לעצמן חלק מההפסקה, משך הזמן היה עדיין קצר (רוב הנשים ענו על השאלון במשך 12–15 דקות). ההפסקה שלהן נמשכה כ־20 דקות).

במקומות עבודה נוספים שאליהם פנינו, הסכימו מנהלי העבודה שנחלק את השאלונים לעובדות ונגיע לאסוף אותם שוב רק למחרת — כדי שלא תיווצר תסיסה במקום העבודה וכדי שמילוי השאלון לא יגלוש לשעות העבודה. החלטנו לוותר על הפצת השאלונים במקומות אלה, מחשש שמילוי השאלונים בבית לא יאפשר לנשים לענות לשאלות בחופשיות. בחירת דמות המראיינות: עוזרות המחקר שחילקו ואספו את השאלונים היו סטודנטיות שומרות מצוות, לבושות לפי קודי הלבוש הנהוגים בחברה הדתית־לאומית.

ממצאים

הניתוח במאמר זה יתמקד, כאמור לעיל, בפער שבין תפיסת העולם האידאולוגית המנסה לשמר את גבולות הקהילה, לבין מציאות החיים המאיימת על גבולות אלה.

תפיסות ועמדות אידאולוגיות: תפיסת הנשים את עמדת הרבנים כלפי האינטרנט

האידאולוגיה הדתית־חרדית מונחלת ומתווכת על־ידי הרבנים, המכונים "גדולים" (בלימוד התורה). כדי להבין את מערכת היחסים בין הציבור החרדי לבין גדולי התורה, בין "החיים לפי הספר" לבין אלה הנחשבים כמתווכים, יש להידרש לשניים מהערכים המרכזיים של החברה החרדית: "אמונת חכמים" ו"דעת תורה". לפי ערכים אלה, פרשנותם של החכמים את הטקסטים קובעת בפועל את דרכי קיום המצוות והחיים של האדם, לרבות החלטות בנושאים אישיים, כלכליים ופוליטיים (בקון, 2005; בראון, 2006; Kaplan, 1992). משום כך, חרדים המעוניינים להשתמש באינטרנט שואלים את הרב לדעתו בעניין.

שאלת המחקר הראשונה עוסקת בתפיסות ובעמדות האידאולוגיות של נשים חרדיות לעומת מקומו של האינטרנט למעשה בחברה החרדית ובחיהן האישיים. לבחינת ההיבט האידאולוגי, שאלנו את הנשים על תפיסותיהן את עמדת הרבנים כלפי האינטרנט בשלושה היגדים שביטאו בנפרד עמדה מקלה, עמדת ביניים ועמדה מחמירה. עם ההיגד המקל, "ממה שהבנתי הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך", הביעו הסכמה (כאמור למעלה, "מסכימה מאוד", "מסכימה" ו"די מסכימה") 48% מהמשיבות ($M = 2.61, SD = 1.28$). עם היגד הביניים, "ממה שהבנתי הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד", הביעו הסכמה 78% מהמשיבות ($M = 3.49, SD = 1.13$). עם ההיגד המחמיר ביותר, "ממה שהבנתי הרבנים בחוג שלי לא מרשים להשתמש באינטרנט לכל צורך שהוא" הביעו

הסכמה 30%, כמעט שליש מהמשיבות ($M = 2.37, SD = 1.27$). לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות (חסידים/ליטאים/ספרדים/אחר) לבין תפיסת עמדות הרבנים כלפי האינטרנט.

תפיסות ועמדות אידאולוגיות: האינטרנט כסיכון לחברה החרדית

כפי שנאמר לעיל, האינטרנט בהיבטיו השונים עלול לאיים על גבולותיה של החברה החרדית. ביקשנו לבדוק את עמדתן האידאולוגית של הנשים כלפי איום זה, בלי לכלול בהיגדים את עמדת הרבנים. על סמך היכרותנו את העולם החרדי, היה סביר שעמדותיהן של רוב הנשים יתאימו לאידאולוגיה, והן יראו באינטרנט מקור סיכון לחברה החרדית. ואכן, 90% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" ($M = 4.18, SD = 1.08$). זאת ועוד: 75% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי, כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים" ($M = 3.74, SD = 1.41$), ו-96% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה, כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים" ($M = 4.52, SD = 0.89$). לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות לבין תפיסת האינטרנט כמסוכן.

התבוננות בהיגדים שהוצגו לעיל מלמדת על המורכבות של "דת החיים", זו שאמורה לגשר בין האידאולוגיה לפרקטיקה. ההסכמה הכמעט גורפת של הנשים עם ההיגדים האידאולוגיים, המציגים את האינטרנט, הטלפון הנייד והטלוויזיה כסכנה לאורח החיים החרדי, מבטאת חשש והתבדלות. עם זאת, ההסכמה של כמחצית המשיבות עם ההיגד המציג את דברי הרבנים כמאפשרים לגלוש לפי הצורך, מוכיחה לכאורה שלדעת הנשים החברה שלהן אחראית ומחויבת לערכיה. כלומר, אין צורך למנוע מהן את הגלישה באינטרנט באמצעות איסורים חיצוניים, אלא מתירים להן להחליט בעצמן מהו "הצורך". ההסכמה הכמעט גורפת עם האישור להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה מבטאת גם את עמדתם של מקצת הרבנים, כפי שבאה לידי ביטוי בפסק של "ועד הרבנים לענייני תקשורת" שפורסם בתקשורת החרדית. אפשר לראות כאן גישה פרגמטית המאפשרת התמודדות עם האידאולוגיה באמצעות הפרדה ערכית בין האינטרנט ככלי עבודה לבין האינטרנט כאמצעי תקשורת.

דפוסי התנהגות ושימוש: החזקת מחשב בבית וחיבור לאינטרנט

נוכח תפיסות הנשים את עמדת הרבנים ונוכח עמדותיהן שלהן באשר לסכנות הנובעות מהאינטרנט, שאלת המחקר השנייה עסקה בהיבטים מעשיים הנוגעים לשימוש באינטרנט: החזקת מחשב וחיבור לאינטרנט בביתה של הנשאלות וקיום קשרים חברתיים מקוונים. מהנתונים עולה כי ל-61% (95) מהנשאלות יש מחשב בביתן ומהן ל-57% יש בביתן חיבור לאינטרנט. הניסיון ליצור פרופיל חברתי-דמוגרפי של בעלות המחשב מלמד כי ל-26% מהן יש תואר אקדמי או שווה ערך לתואר אקדמי, לעומת 11% מהמשיבות שאין להן מחשב

בביתן; רוב בעלות המחשב — 76% — הן ילידות חו"ל. זאת ועוד: נמצא קשר בין בעלות על מחשב בבית לבין עיסוק בן הזוג, $\chi^2(1) = 8.22, p < .01, \text{Cramer's } V = .23$. בני הזוג של 55% מהמשיבות שיש להן מחשב בביתן הם אברכים, לעומת בני זוג אברכים של 69% מהמשיבות שאין להן מחשב בביתן. לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות להחזקת מחשב בבית.

אשר לחיבור לאינטרנט, 35% (53) מכלל הנשים ענו בחיוב על השאלה: "האם יש לך אינטרנט בבית?". ל־31% מבעלות החיבור לאינטרנט יש תואר אקדמי או שווה ערך לתואר אקדמי, לעומת 15% מהמשיבות שאין להן אינטרנט בביתן, $\chi^2(1) = 13.98, p < .01, \text{Cramer's } V = .30$; מבעלות החיבור לאינטרנט, הרוב — 57% — הן ילידות חו"ל, לעומת 26% ילידות חו"ל מאלה שאין בביתן חיבור לאינטרנט, $\chi^2(2) = 13.98, p < .001, \text{Cramer's } V = .30$; עוד נמצא קשר בין בעלות על אינטרנט בבית לבין עיסוק בן הזוג: בני הזוג של 32% מהמשיבות שיש חיבור לאינטרנט בביתן הם אברכים, לעומת בני זוג אברכים של 78% מהמשיבות שאין להן חיבור לאינטרנט בביתן, $\chi^2(1) = 16.10, p < .001, \text{Cramer's } V = .32$. לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות לבין חיבור לאינטרנט בבית.

משילוב הממצאים שעניינם החזקת מחשב בבית וחיבור לאינטרנט עולה, כי מקרב בעלות מחשב ו/או אינטרנט, השיעורים של בעלות התואר האקדמי, של ילידות חו"ל או בנות לילידי חו"ל ושל הנשים שבני זוגן עובדים — שיעורים אלה גבוהים מהשיעורים המתאימים מקרב נשים שאין בבעלותן מחשב/אינטרנט.

תפיסות ועמדות אידאולוגיות: עמדות כלפי החזקת מחשב וחיבור לאינטרנט בבית

כאשר מדדנו את עמדות הנשים כלפי חיבור לאינטרנט בבית, מצאנו כי רק 23% מכלל הנשים הביעו הסכמה עם ההיגד "לדעתי, לרוב החרדים יש בבית אינטרנט" ($M = 2.04, SD = 0.90$). בהנחה שהיגד זה מבטא את תפיסת המציאות של הנשים, רובן חושבות שברוב המכריע של הבתים החרדיים אכן אין חיבור לאינטרנט. תפיסה זו מתיישבת עם רמת ההסכמה שלהן עם ההיגד "אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט" — 79% מהמשיבות הביעו הסכמה עם היגד זה ($M = 3.84, SD = 1.35$).

מקרב 53 הנשים שבביתן יש אינטרנט, 69% הסכימו עם ההיגד "אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט". בדומה לכך, עיון בלוחות 1 ו־2 (ראו להלן) מלמד על ההבדל בין הנשים שיש להן אינטרנט ו/או מחשב לבין הנשים שאין להן אינטרנט ו/או מחשב, ברמות ההסכמה עם ההיגד: "ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך". כלומר, נראה שהנשים בעלות המחשב והאינטרנט מאמינות שהרבנים מרשים להשתמש במחשב לפי הצורך, יותר מהמשיבות שאינן בעלות מחשב ואינטרנט.

לוח 1: עמדות, תפיסות ודפוסי התנהגות בקרב נשים שיש בביתן מחשב ובקרב נשים שאין בביתן מחשב: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן *t* ומדרג לגודל האפקט

Cohen's <i>d</i>	<i>t</i>	אינן בעלות מחשב		בעלות מחשב		
		<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	
תפיסות ועמדות						
0.38	2.31* (<i>df</i> = 150)	1.26	2.32 (<i>n</i> = 60)	1.26	2.80 (<i>n</i> = 92)	ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך
0.41	2.45* (<i>df</i> = 150)	1.16	3.59 (<i>n</i> = 59)	1.16	3.12 (<i>n</i> = 93)	לדעתי מותר שהאינטרנט יהיה פתוח במקומות עבודה בלבד
0.43	2.57* (<i>df</i> = 150)	1.33	3.29 (<i>n</i> = 58)	1.18	3.83 (<i>n</i> = 94)	אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם
0.46	2.73** (<i>df</i> = 148)	1.31	2.75 (<i>n</i> = 57)	1.26	3.34 (<i>n</i> = 93)	נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים שאליהם אני נחשפת באינטרנט
0.50	3.65*** (<i>df</i> = 146)	1.07	1.78 (<i>n</i> = 54)	1.78	2.51 (<i>n</i> = 94)	אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה
0.52	3.16** (<i>df</i> = 152)	1.26	2.58 (<i>n</i> = 60)	1.16	3.21 (<i>n</i> = 94)	לדעתי, אינטרנט כשר בטכנולוגיות חסימה בדוקות לא מהווה סכנה
1.06	2.31* (<i>df</i> = 151)	1.11	4.43 (<i>n</i> = 60)	1.35	3.12 (<i>n</i> = 93)	אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט
0.82	5.29*** (<i>df</i> = 150)	0.63	4.66 (<i>n</i> = 59)	1.20	3.87 (<i>n</i> = 93)	אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי
0.68	4.80*** (<i>df</i> = 151)	0.68	4.74 (<i>n</i> = 61)	1.12	4.11 (<i>n</i> = 92)	נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית
0.38	2.28* (<i>df</i> = 149)	1.34	3.34 (<i>n</i> = 58)	1.39	2.82 (<i>n</i> = 93)	אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית
0.61	3.96*** (<i>df</i> = 154)	0.53	4.82 (<i>n</i> = 61)	1.01	4.33 (<i>n</i> = 95)	נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים
0.65	3.97*** (<i>df</i> = 152)	1.21	4.27 (<i>n</i> = 95)	1.44	3.41 (<i>n</i> = 95)	לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים
דפוסי התנהגות ושימוש						
0.35	2.60* (<i>df</i> = 144)	1.10	1.98 (<i>n</i> = 54)	1.98	2.54 (<i>n</i> = 92)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות
0.34	2.04* (<i>df</i> = 145)	0.82	1.65 (<i>n</i> = 55)	1.22	2.00 (<i>n</i> = 92)	האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות
0.40	2.36* (<i>df</i> = 141)	1.16	1.79 (<i>n</i> = 53)	1.41	2.31 (<i>n</i> = 90)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם אנשים שונים

p < .001 *** *p* < .01 ** *p* < .05 *

לוח 2: תפיסות, עמדות ודפוסי התנהגות ושימוש בקרב נשים שיש בביתן חיבור לאינטרנט ובקרב נשים שאין בביתן אינטרנט: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן *t* ומדד לגודל האפקט

Cohen's <i>d</i>	<i>t</i>	אין אינטרנט בבית		יש אינטרנט בבית		
		<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	
תפיסות ועמדות						
0.51	2.83** (<i>df</i> = 150)	0.73	1.88 (<i>n</i> = 99)	1.11	2.36 (<i>n</i> = 53)	לדעתי, לרוב החרדים יש בבית אינטרנט
0.85	5.12*** (<i>df</i> = 148)	1.07	2.76 (<i>n</i> = 98)	0.94	3.62 (<i>n</i> = 53)	אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן
0.44	2.56* (<i>df</i> = 148)	1.17	3.48 (<i>n</i> = 97)	1.13	2.98 (<i>n</i> = 53)	לדעתי, מותר שהאינטרנט יהיה פתוח במקומות עבודה בלבד
0.47	2.71** (<i>df</i> = 147)	1.24	2.42 (<i>n</i> = 98)	1.30	3.02 (<i>n</i> = 51)	ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך
0.65	3.87*** (<i>df</i> = 149)	1.22	2.71 (<i>n</i> = 98)	1.10	3.47 (<i>n</i> = 53)	לדעתי, אינטרנט כשר בטכנולוגיות חסימה בדוקות לא מהווה סכנה
0.51	3.02** (<i>df</i> = 147)	1.29	3.43 (<i>n</i> = 96)	1.10	4.04 (<i>n</i> = 53)	אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם
0.99	5.84*** (<i>df</i> = 145)	1.23	2.72 (<i>n</i> = 95)	1.08	3.87 (<i>n</i> = 52)	נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים אליהם אני נחשפת באינטרנט
0.76	4.22*** (<i>df</i> = 143)	1.10	1.91 (<i>n</i> = 92)	1.37	2.85 (<i>n</i> = 53)	אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה
0.61	3.49** (<i>df</i> = 148)	1.28	4.12 (<i>n</i> = 99)	1.32	3.33 (<i>n</i> = 51)	אני חושבת שכבית חרדי אין מקום לאינטרנט
0.64	3.87*** (<i>df</i> = 148)	0.85	4.58 (<i>n</i> = 99)	1.18	3.92 (<i>n</i> = 51)	נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית
0.59	3.47** (<i>df</i> = 147)	1.38	3.31 (<i>n</i> = 97)	1.29	2.52 (<i>n</i> = 52)	אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית
0.71	3.98*** (<i>df</i> = 148)	0.89	4.45 (<i>n</i> = 97)	1.31	3.66 (<i>n</i> = 53)	אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי
0.42	2.32* (<i>df</i> = 151)	0.75	4.65 (<i>n</i> = 100)	1.07	4.26 (<i>n</i> = 53)	נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים
0.56	3.21** (<i>df</i> = 149)	1.32	4.01 (<i>n</i> = 98)	1.48	3.23 (<i>n</i> = 53)	לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים
דפוסי התנהגות ושימוש						
0.45	2.48* (<i>df</i> = 141)	1.20	2.09 (<i>n</i> = 90)	1.52	2.70 (<i>n</i> = 53)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות
0.41	2.27* (<i>df</i> = 138)	1.23	1.91 (<i>n</i> = 88)	1.47	2.46 (<i>n</i> = 52)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם אנשים שונים
0.68	3.91*** (<i>df</i> = 133)	1.51	2.99 (<i>n</i> = 82)	1.29	3.94 (<i>n</i> = 52)	החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט

p < .001 *** *p* < .01 ** *p* < .05 *

בלוח 1 פירטנו את הממוצעים וסטיות התקן של רמות ההסכמה עם היגדים אידאולוגיים והתנהגותיים בקרב נשים שיש בבעלותן מחשב לעומת אלה שאין בביתן מחשב, וכן את מקדמי מבחן t למדגמים בלתי תלויים. בלוח 2 מוצגים ממוצעים, סטיות תקן וערכי מבחן t למדגמים בלתי תלויים של רמות ההסכמה עם היגדים אידאולוגיים והתנהגותיים בין נשים שיש בביתן חיבור לאינטרנט לבין אלה שבביתן אין חיבור לאינטרנט.

בלוחות 1 ו-2 ניתן לראות את הפער בין נשים שבביתן יש חיבור לאינטרנט ו/או למחשב לבין נשים שאין בביתן אינטרנט או מחשב. משני הלוחות עולה תמונה עקיבה ולפיה הנשים שיש בביתן אינטרנט ו/או מחשב נוטות להסכים עם ההיגדים המציגים את האינטרנט כחיובי יותר מהנשים שאין בביתן אינטרנט. ולהפך — נשים שאין בביתן חיבור לאינטרנט נוטות להסכים עם ההיגדים המציגים את האינטרנט כשלילי יותר מהנשים שיש בביתן אינטרנט.

עיון בלוחות 1 ו-2 אף מלמד על פער מעניין בין רמות ההסכמה עם ההיגדים העוסקים בתפיסת האינטרנט כ"מחליש אנשים" מבחינה דתית באופן כללי ו"מחליש אותי" באופן פרטי — פער שאפשר להסביר באמצעות "אפקט האדם השלישי" (Davison, 1983), שאליו נשוב בהמשך.

דפוסי התנהגות ושימוש: יצירת קשרים באינטרנט

אשר לדפוסי יצירת קשרים באמצעות האינטרנט, נראה כי הנשים מאפשרות לעצמן להיות בקשרים מקוונים עם נשים אחרות: 34% מהן הביעו הסכמה להיגד "במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות" ($M = 2.34, SD = 1.37$). יש לציין כי 23% מכלל המשיבות הביעו הסכמה להיגד "במסגרת האינטרנט אני בקשר רק עם נשים חרדיות" ($M = 2.05, SD = 1.21$), כלומר, רוב הנשים היוצרות קשרים באינטרנט עם נשים אחרות מקפידות על קשר עם חרדיות בלבד. עם זאת, 18% מהמשיבות הביעו הסכמה להיגד "האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות" ($M = 1.87, SD = 1.10$). לכמעט שליש מהמשיבות, 29%, מאפשר האינטרנט קשר עם אנשים שונים — "במסגרת האינטרנט אני בקשר עם אנשים שונים". מן ההסכמה להיגד זה עולה, בזהירות המתבקשת, גם אפשרות של קשר עם גברים — חרדים וחילונים, אם במסגרת העבודה או אף בקשרים אחרים.⁶ גם בדפוסי יצירת הקשרים המקוונים לא נמצא קשר לחוג ההשתייכות.

ההתבוננות בהתנהלות המעשית מלמדת על נשים רבות שמאמצות את הטכנולוגיה החדשה. לא מדובר רק בשימוש במחשב ובאינטרנט לצורך העבודה ובמקום העבודה (ראו עוד בהמשך) אלא בהכנסתם הביתה. פעולות אלה מתבצעות למרות תפיסותיהן האידאולוגיות, כלומר על-אף הסכנה שהן מצהירות מפניה ובניגוד להוראות הרבנים. הנתונים המדווחים באשר לקשרים הנוצרים ברשת מלמדים שהאינטרנט משמש לא רק כלי לקבלת מידע חד-סטרי, אלא שהנשים משתמשות בו גם כדי ליצור ולקיים מערכות יחסים שונות.

6 המתודולוגיה במחקר זה אינה מאפשרת בדיקה מעמיקה יותר של הסוגיה ומתבקש בה מחקר נוסף.

"כשאי־אולוגיה ומעשה נפגשים": התנגשות, מתח ושילוב

הצגת הממצאים בסעיף זה נשענת על אמירתו הידועה של מקלוהן המוזכרת לא מעט פעמים במאמרו "המדיום הוא המסר" (McLuhan, 1967). נתבונן בשלושה דפוסים של התמודדות עם הפער שבין האי־אולוגיה לפרקטיקה הניצבים בבסיס עמדתן של נשים חרדיות כלפי האינטרנט. הדפוס הראשון מתמקד במדיום ומציע התמודדות עם הפער באמצעות שינוי טכנולוגי של הכלי — האינטרנט "הכשר". הדפוס השני מתמקד במסר ומבקש לטעון שניתן להפריד בין המדיום (השלילי) למסרים ולתכנים (שעשויים להיות חיוביים) באמצעות שליטה פעילה בתכנים. דפוס התמודדות זה נובע מן האי־אולוגיה שיש סכנות באינטרנט אך יש בו גם יתרונות. הדפוס השלישי מכניס להצהרת "המדיום הוא המסר" את רכיב המרחב ומבקש להפריד בין הבית למקום העבודה. הבית נתפס ומוצג כמרחב אי־אולוגי שאינו מאפשר שימוש באינטרנט. לעומתו, מקום העבודה נתפס כזירה מעשית שבה השימוש באינטרנט הוא לגיטימי.

המדיום — התמודדות עם הפער שבין האי־אולוגיה לפרקטיקה באמצעות שינוי טכנולוגי של הכלי

מקרב הנשים, 60% הביעו הסכמה עם ההיגד "לדעתי, אינטרנט כשר בטכנולוגיות חסימה בדוקות לא מהווה סכנה" ($M = 2.97, SD = 1.23$). יש לציין כי למעט היגד זה, לא הייתה הבחנה בשאלונים בין אינטרנט ככלל לבין אינטרנט "כשר", מאחר שמערכות הסינון של האינטרנט "הכשר" שהופעלו בישראל במועד חלוקת השאלונים (שנת 2008) היו עדיין בשלבי הרצה. אולם, נראה שרמת הסכמה זו מבטאת את המורכבות בתפיסת הטכנולוגיה על־ידי החרדים: אם ניתן להפוך את הכלי הטכנולוגי ל"כשר", מותר — עם הסתייגויות — להשתמש בו והוא אינו מסוכן. דפוס השימוש באינטרנט "הכשר" והעמדות כלפיו מחייבים עריכת מחקרים כמותיים ואיכותניים נוספים.

המסר — דרכי התמודדות עם הפער שבין אי־אולוגיה לפרקטיקה באמצעות שליטה בצריכת התכנים והכרה ביתרונות הכלי

התכנים האסורים המופיעים באינטרנט, כגון כפירה, אלימות ופורנוגרפיה, מהווים איום משמעותי על האי־אולוגיה החרדית. תכנים אלה, מטבעם, מוצגים כאויב וכיצר רע שיש לשלוט בהם כחלק מההקפדה על קיום המצוות (גודמן, 2003). הנשים החרדיות, המקפידות על שמירת ההלכה ונזהרות, למשל, מלצרוך מזון כשר בכשרות לא מהודרת, נזהרות גם מלצרוך מזון רוחני לא "כשר" — כגון טקסטים תקשורתיים ואתרי אינטרנט. ממצאי המחקר מלמדים כי הנשים חשות שהן יכולות לשלב בין האי־אולוגיה לפרקטיקה באמצעות שליטה בתכנים. ניתן להסיק זאת מכך ש־65% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים שאליהם אני נחשפת באינטרנט" ($M = 3.12, SD = 1.31$). עם זאת, 73% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "קורה שאני נחשפת

באינטרנט לתכנים לא ראויים (בלא כוונה) ($M = 3.50, SD = 1.35$). לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות לבין רמת החשש מהתכנים.

האינטרנט עצמו והתכנים השליליים המופיעים בו נתפסים כמאיימים על המרקם המיוחד של החברה החרדית. ייתכן שזו הסיבה להסכמתן של 92% מהמשיבות עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" ($M = 4.36, SD = 1.01$). לעומת שיעור ההסכמה עם היגד זה, רק 56% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית" ($M = 3.02, SD = 1.39$).

נוסף על סכנות האינטרנט והצורך בשליטה בו נשמעו גם קולות של הכרה ביתרונותיו של המדיום. 67% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד: "אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן" ($M = 3.06, SD = 1.12$); 78% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד: "אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם" ($M = 3.63, SD = 1.27$); 34% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד: "אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה" ($M = 2.24, SD = 1.28$). לא נמצא קשר בין חוג ההשתייכות לבין תפיסת האינטרנט ככלי חיובי. נראה שהנשים אינן מתעלמות מההיבטים החיוביים של האינטרנט ולכן אינן רואות בו סכנה מוחלטת. עם זאת, ההיגד המציג את האינטרנט ככלי המסייע לפרנסת נשים הוא היבט מציאותי ומעשי, ואין זה מפתיע שנשים שעובדות בתחום הטכנולוגיה יסכימו אתו.

נמצאו מתאמים חיוביים מובהקים סטטיסטית בין רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן" לבין רמת ההסכמה עם ההיגדים האלה: "לדעתי, לרוב החרדים יש בבית אינטרנט" ($r = .26, p < .01$); ו"ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך" ($r = .28, p < .01$). כמו כן נמצאו קשרים שליליים מובהקים סטטיסטית בין רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן" לבין רמת ההסכמה עם ההיגדים האלה: "אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט" ($r = -.22, p < .01$) ו"נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" ($r = -.32, p < .01$).

אף שמדובר במתאמים בעלי חוזק בינוני, ניתן לראות כאן ביטוי לגישה פרגמטית: הנשים החרדיות התופסות את האינטרנט ככלי המאפשר תעסוקה, חושבות גם שברוב הבתים יש אינטרנט ושהרבנים מאפשרים שימוש מוגבל בכלי זה, לפי הצורך. לפי גישה זו הן גם אינן מסכימות עם האמירה שאין מקום לאינטרנט בבית חרדי ושמדובר בכלי שיכול להחליש אנשים מבחינה דתית. במילים אחרות, תפיסתן את הכלי כמאפשר תעסוקה לנשים "מכשירה" אותו בעיניהן ומורידה את רמת האיום שבו.

המרחב — התמודדות עם הפער שבין האידיאולוגיה לפרקטיקה באמצעות הפרדה מרחבית
דרך אחרת להתמודד עם הפער בין האידיאולוגיה לפרקטיקה מתאפשרת באמצעות החלוקה המרחבית שבין הבית לחוץ. הבית החרדי נמצא במגננה מפני חדירת כלים ותכנים אסורים. בשיח החרדי קיים מושג קטגורי מכונן: "נכנס הביתה" והיפוכו — "לא נכנס הביתה".

הממצאים במחקר זה מלמדים כי לעומת הבית שעליו יש להגן, מקום העבודה נתפס ככל הנראה כמרחב שונה לחלוטין. 72% מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד "לדעתי, מותר שהאינטרנט יהיה פתוח במקומות עבודה בלבד" ($M = 3.30, SD = 1.13$). נראה שההפרדה המוחלטת בין הבית למקום העבודה יוצרת רמות הגנה שונות, המותאמות למרחבים השונים. בבית, המרחב הפרטי, האינטרנט מסוכן משתי סיבות עיקריות — האחת, החשש מחשיפה של הילדים לתכנים אסורים; האחרת, החשיפה העצמית לתכנים אסורים בחסות הפרטיות שמעניק הבית. מקום העבודה, המרחב הציבורי, מוגן משתי סכנות אלה. הילדים אינם נמצאים שם ואין חשש שייחשפו לתכנים אסורים. גם העובדים עצמם מוגנים בעצם היותם במקום ציבורי ומפוקח שבו רמת הפרטיות שלהם נמוכה.

הביטחון בלגיטימיות של זמינות האינטרנט במקום העבודה בלבד, באה לידי ביטוי גם בקשרים המובהקים סטטיסטית שנמצאו בין רמת ההסכמה עם ההיגד "לדעתי, מותר שהאינטרנט יהיה פתוח במקומות עבודה בלבד" לבין רמת ההסכמה עם ההיגד: "ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד" ($r = .32, p < .01$). קשר זה מלמד שהעמדה שלפיה מקומו של האינטרנט הוא בעבודה נגזרת מהתפיסה שזו עמדת הרבנים ומההבנה הפרגמטית שלצורך הפרנסה יש לשלם מחיר, גם אם מוגבל (שטדלר, 2003).

המכנה המשותף בין שלוש צורות ההתמודדות עם הפער בין האידאולוגיה לפרקטיקה הוא השליטה בכלי — זו מאפשרת את הפחתת סכנותיו בשלוש דרכים: שליטה במדיום — באמצעות הפיכת האינטרנט לכלי "כשר"; שליטה במסר — באמצעות חסימה עצמית של תכנים אסורים; ושליטה במרחב — באמצעות הפרדה בין הבית למקום העבודה. נראה כי השליטה מאפשרת את ההתנהלות ב"דת של החיים", במרחב הלימינלי שבין התפיסות והעמדות האידאולוגיות המחמירות לבין ההתנהלות הפרקטית במציאות היום־יומית.

מאפיינים חברתיים והקשר שלהם לתפיסות ועמדות אידאולוגיות ולדפוסי ההתנהגות והשימוש באינטרנט

שאלת המחקר השלישית נוגעת למאפיינים חברתיים־כלכליים וחברתיים־דמוגרפיים ולקשר שלהם לתפיסה האידאולוגית של הנשים בדבר מקומו ותפקידו של האינטרנט בחברה החרדית ובחייהן.

התמקדנו בשלושה מאפיינים ובחנו את הקשר ביניהם לבין עמדות כלפי האינטרנט ודפוסי ההתנהגות והשימוש בו. המאפיינים הם אלה: (1) השכלת האישה — היותה בעלת תואר אקדמי; (2) עיסוקו של בן הזוג — אברך בכולל או עובד לפרנסתו; ג. ארץ לידת האישה — ישראל או חו"ל.

תואר אקדמי

בעלות תואר אקדמי או שווה ערך לתואר אקדמי היו 20% (28) מהנשאלות. ל־79% מבעלות

התואר היה מחשב בביתן, לעומת 57% מהמשיבות שלא היו בעלות תואר. ל-54% מבעלות התואר היה בביתן חיבור לאינטרנט, לעומת 31% מהמשיבות שלא היו בעלות תואר. לוח 3 מפרט ממוצעים וסטיות תקן של רמת ההסכמה להיגדים אידאולוגיים והתנהגותיים, וכן את ערכי מבחן *t* למדגמים בלתי תלויים בין הנשים שיש להן תואר אקדמי או שווה ערך לו לאלה שאינן בעלות תואר.

לוח 3: תפיסות, עמדות ודפוסי התנהגות ושימוש בקרב נשים בעלות תואר אקדמי ושאינן בעלות תואר אקדמי: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן *t* ומדד לגודל האפקט

Cohen's <i>d</i>	<i>t</i>	אינן בעלות תואר אקדמי		בעלות תואר אקדמי		
		<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	
תפיסות ועמדות						
0.44	2.13* (<i>df</i> = 136)	1.14	2.96 (<i>n</i> = 110)	0.99	3.43 (<i>n</i> = 28)	אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן
0.43	2.17* (<i>df</i> = 136)	1.14	3.35 (<i>n</i> = 110)	0.87	3.79 (<i>n</i> = 28)	ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד
0.57	2.46* (<i>df</i> = 135)	0.96	4.29 (<i>n</i> = 109)	1.31	3.64 (<i>n</i> = 28)	אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי
0.57	2.82** (<i>df</i> = 133)	1.42	3.08 (<i>n</i> = 109)	1.12	2.35 (<i>n</i> = 26)	אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית
דפוסי התנהגות ושימוש						
0.44	1.06* (<i>df</i> = 132)	1.39	3.38 (<i>n</i> = 107)	1.07	3.93 (<i>n</i> = 27)	קורה שאני נחשפת באינטרנט לתכנים לא ראויים (ללא כוונה)

p < .001 ***   *p* < .01 **   *p* < .05 *

כאמור למעלה, שיעור בעלות תואר אקדמי שהחזיקו בביתן מחשב וחיבור לאינטרנט הוא גבוה יחסית. מלוח 3 עולה כי רמת הלגיטימיות שהנשים מייחסות לכלים אלה היא גבוהה יחסית. אלה מלמדים על התנהלות מעשית, שהלימודים הגבוהים הם רק חלק ממנה. היחס האמביוולנטי בחברה החרדית כלפי השכלת נשים ועבודתן מחוץ לבית מאפשר להניח שלעיתים קרובות תבעו הלימודים לתואר לא רק השקעה כספית, אלא גם מחיר אישי, משפחתי וחברתי. נראה שנשים הבוחרות ללמוד לימודים גבוהים ולשלם מחירים אלה, מאמצות דפוסי חשיבה מעשיים ומתייחסות למחשב ולאינטרנט ככלים לגיטימיים. זאת ועוד: יש לשער כי לצורך לימודיהן הן השתמשו במחשב או באינטרנט, והשימוש שנתפס כפעילות מותרת, בדומה לשימוש לצורך עבודה, העלה את רמת הלגיטימיות של

הכלי בעיניהן. בנוסף, ההשכלה פתחה בפניהן אפיקים חדשים (בן חיים, 2003), והובילה לשינויים בשימוש באינטרנט.

עיסוק בן הזוג

אשר לעיסוק המרכזי של בן הזוג, 65% (83) מהמשיבות ענו שבן זוגן הוא "אברך כולל" ו-35% (45) ציינו שבן זוגן עובד. הנתונים דומים לאלה שנאספו במדגם גדול יותר של נשים חרדיות (נריה-בן שחר, 2008). גם עיסוקן המרכזי של בן הזוג מאפשר לראות דפוס אידאולוגי לעומת דפוס מעשי. נמצא קשר בין עיסוק בן הזוג לבין החזקת מחשב בבית: ל-49% מהמשיבות שבן זוגן אברך בכולל היה מחשב בבית, לעומת 76% מהמשיבות שבן זוגן עובד, $\chi^2(1) = 8.22, p < .01, \text{Cramer's } V = .23$. בבית: ל-20% מהמשיבות שבן זוגן אברך היה בביתן חיבור לאינטרנט, לעומת 56% מהמשיבות שבן זוגן עובד, $\chi^2(1) = 16.10, p < .001, \text{Cramer's } V = .32$. לוח 4 מפרט ממוצעים וסטיות תקן של רמת ההסכמה להיגדים אידאולוגיים והתנהגותיים, וכן את ערכי מבחן t למדגמים בלתי תלויים בין הנשים שבן זוגן אברך לבין הנשים שבן זוגן עובד.

מלוח 4 נראה שלעיסוק בן הזוג יש קשר לעמדותיהן של הנשים: הנשים שבני זוגן עובדים תופסות את האינטרנט ככלי "מסוכן, אבל פחות נורא". בזהירות הראויה אפשר אולי לראות מגמה של פתיחות יחסית בקרב נשים במשפחות החרדים שבהן הגבר עובד. לעומתן, נשים שבני זוגן לומדים תופסות את האינטרנט כפי שתופסים אותו בבית המדרש — כלי מסוכן. נוסף על הפתיחות היחסית, יציאת גברים חרדים לעבודה היא אמירה מעשית, המנוגדת לאידאולוגיה המקובלת, ויש לשלם עליה מחיר חברתי (ברמן, 2000; כהן, 2005). ניתן לראות כאן דפוס התנהגות עקיב — אלה הנוטים להתנהלות מעשית במישור התעסוקתי נוטים גם להתנהלות מעשית במישור הטכנולוגי-תקשורתי.

זאת ועוד: מצבן הכלכלי של משפחות האברכים קשה, ונשים במשפחות אלה נאלצות ליטול על עצמן אחריות מלאה לעבודה ולפרנסה וגם להסתפק במועט (מהכנסה יחידה וקטנה, יחסית). לפיכך, אפשר שהיעדר חיבור לאינטרנט בבית נובע גם מסיבה כלכלית. נמצא קשר בין העיסוק המרכזי של בן הזוג לבין רמת ההכנסה המדווחת של המשפחה החרדית: מקרב 83 הנשים שבן זוגן אברך, 87% הגדירו את רמת ההכנסה שלהן "מתחת למוצע", לעומת 54% מקרב 45 הנשים שבן זוגן עובד, $\chi^2(2) = 16.80, p < .001, \text{Cramer's } V = .33$. ההסכם "תורתו אומנותו" הוביל ליצירת "חברת לומדים" (פרידמן, 1991) באוכלוסייה היהודית, בגילי העבודה העיקריים (25–54): אף שבשנים האחרונות נשמעת תמיכה מסוימת של הרבנים ביציאה לעבודה (סופר-פורמן, 2007), רק 36.6% מהגברים החרדים משתייכים לכוח העבודה, לעומת 70.3% מהגברים היהודים שאינם חרדים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012).

נראה כי רמת ההכנסה רלוונטית לתפיסותיהן של הנשים. נמצא מתאם חיובי מובהק סטטיסטית בין רמת ההכנסה לבין רמת ההסכמה עם ההיגד: "אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן" ($r = .27, p < .01$). כמו כן נמצא מתאם שלילי מובהק סטטיסטית בין רמת ההכנסה לבין רמת ההסכמה עם ההיגדים: "אני חושבת שבבית

לוח 4: תפיסות, עמדות ודפוסי התנהגות ושימוש בקרב נשים שבני זוגן אברכים ובקרב נשים שבני זוגן עובדים: ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן t ומדרר לגודל האפקט

Cohen's d	t	בני זוגן עובדים		בני זוגן אברכים		
		SD	M	SD	M	
תפיסות ועמדות						
0.77	4.02*** ($df = 125$)	1.01	2.44 ($n = 45$)	0.73	1.76 ($n = 82$)	לדעתי, לרוב החרדים יש בבית אינטרנט
0.43	2.30* ($df = 125$)	1.15	3.38 ($n = 45$)	1.04	2.91 ($n = 82$)	אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן
0.44	2.33* ($df = 123$)	1.29	3.05 ($n = 44$)	1.28	2.48 ($n = 81$)	ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לפי הצורך
0.61	3.33** ($df = 122$)	1.01	2.84 ($n = 44$)	1.23	3.53 ($n = 80$)	לדעתי, מותר שהאינטרנט יהיה פתוח במקומות עבודה בלבד
0.49	2.57* ($df = 124$)	1.24	3.39 ($n = 44$)	1.19	2.80 ($n = 82$)	לדעתי, אינטרנט כשר בטכנולוגיות חסימה בדוקות לא מהווה סכנה
0.48	2.61** ($df = 123$)	1.05	4.00 ($n = 44$)	1.26	3.44 ($n = 81$)	אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם
0.71	3.68*** ($df = 121$)	1.18	3.64 ($n = 44$)	1.28	2.77 ($n = 79$)	נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים אליהם אני נחשפת באינטרנט
0.73	3.73*** ($df = 120$)	1.40	2.82 ($n = 44$)	1.17	1.88 ($n = 78$)	אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה
0.90	4.42*** ($df = 123$)	1.26	3.82 ($n = 45$)	0.62	4.71 ($n = 80$)	נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית
0.84	4.22*** ($df = 123$)	1.42	3.30 ($n = 43$)	0.99	4.33 ($n = 82$)	אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט
1.08	5.17*** ($df = 123$)	1.23	3.59 ($n = 44$)	0.63	4.64 ($n = 81$)	אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי
0.66	3.34** ($df = 123$)	1.11	4.11 ($n = 45$)	0.70	4.72 ($n = 83$)	נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים
0.70	3.82*** ($df = 124$)	1.47	3.14 ($n = 44$)	1.27	4.10 ($n = 82$)	לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים
דפוסי התנהגות ושימוש						
0.54	2.91** ($df = 118$)	1.44	2.86 ($n = 44$)	1.29	2.12 ($n = 76$)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות
0.43	2.27* ($df = 119$)	1.18	2.18 ($n = 44$)	1.02	1.71 ($n = 77$)	האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות
0.32	2.87** ($df = 116$)	1.34	2.60 ($n = 42$)	2.21	2.01 ($n = 76$)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם אנשים שונים
0.43	2.18* ($df = 112$)	1.39	3.76 ($n = 42$)	1.51	3.14 ($n = 72$)	החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט

$p < .001$ *** $p < .01$ ** $p < .05$ *

חרדי אין מקום לאינטרנט" ($r = -.22, p < .01$) ו"נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" ($r = -.27, p < .01$). ממצאים אלה מלמדים כי נשים שרמת ההכנסה שלהן גבוהה יחסית מכירות בחשיבותו של האינטרנט ככלי המאפשר פרנסה זו. הבנה זו מורידה את רמת ההתנגדות שלהן לחיבור לאינטרנט בביתן ומפחיתה את חששן מפני יכולתו להחליש את הרמה הדתית של המשתמשים בו.

ארץ לידה

מהנשים שהשתתפו במחקר 63% (99) הן ילידות ישראל ו-37% (57) ילידות חו"ל. כדי לצייר את הפרופיל של הנשים שנולדו בחו"ל, נבדקו קשרים בין ארץ הלידה לבין משתני המחקר.⁷

לוח 5: תפיסות, עמדות ודפוסי התנהגות ושימוש בקרב נשים ילידות הארץ וילידות חו"ל:
ממוצעים, סטיות תקן, ערכי מבחן t ומדד לגודל האפקט

Cohen's d	t	ילידות חו"ל		ילידות הארץ		
		SD	M	SD	M	
תפיסות ועמדות						
0.96	5.26*** ($df = 152$)	1.01	3.63 ($n = 57$)	0.88	2.72 ($n = 97$)	אני חושבת שהאינטרנט מאפשר לנשים חרדיות לעבוד ולפרנס את משפחתן
0.60	3.58** ($df = 150$)	1.09	4.07 ($n = 56$)	1.29	3.36 ($n = 96$)	אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם
0.76	4.28*** ($df = 146$)	1.41	2.84 ($n = 55$)	1.06	1.89 ($n = 93$)	אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה
0.40	2.36* ($df = 150$)	1.12	3.91 ($n = 57$)	1.03	4.34 ($n = 95$)	אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורך החיים החרדי
0.20	2.43* ($df = 154$)	0.99	4.28 ($n = 57$)	0.79	4.66 ($n = 99$)	נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו הטלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים
דפוסי התנהגות ושימוש						
0.40	2.33* ($df = 144$)	1.38	2.67 ($n = 55$)	1.33	2.13 ($n = 91$)	במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים אחרות
0.41	2.33* ($df = 145$)	1.30	2.16 ($n = 55$)	0.92	1.70 ($n = 92$)	האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות
0.42	2.43* ($df = 135$)	1.33	3.74 ($n = 53$)	1.54	3.13 ($n = 84$)	החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט
				$p < .001$ ***	$p < .01$ **	$p < .05$ *

7 נבדקו גם המאפיינים של הנשים שאביהן יליד חו"ל, והם נמצאו דומים למאפייניהן של ילידות חו"ל. הצגת הממצאים מהווה חזרה מיותרת ולפיכך הם לא הוצגו כאן.

נמצא קשר בין ארץ לידת האישה לבין החזקת מחשב בבית: ל-75% (43 מילידות חו"ל יש מחשב בבית, לעומת 52% מילידות ישראל, $\chi^2(1) = 7.97, p < .01, \text{Cramer's } V = .23$). כמו כן נמצא קשר בין ארץ לידת האישה לבין חיבור לאינטרנט בבית: ל-53% מילידות חו"ל יש אינטרנט בבית, לעומת 24% מילידות ישראל, $\chi^2(1) = 13.98, p < .001, \text{Cramer's } V = .30$. הנשים ילידות חו"ל הן אפוא בעלות דפוסי חיים פרגמטיים יותר מהנשים ילידות הארץ, וכאמור למעלה, לרוב הן בעלות תואר אקדמי ובני הזוג שלהן עובדים.

לוח 5 מפרט ממוצעים וסטיות תקן של רמת ההסכמה עם היגדים אידאולוגיים והתנהגותיים, וכן את ערכי מבחן t למדגמים בלתי תלויים בין הנשים שנולדו בחו"ל לבין הנשים שנולדו בישראל.

מלוח 5 עולה כי רמת ההסכמה של ילידות חו"ל עם ההיגדים המציגים את האינטרנט יחסית בחיוב גבוהה משל הנשים שנולדו בארץ. נראה שאין מדובר בביטול האידאולוגיה, אלא בעמדה שכאשר האידאולוגיה דורשת מחיר בלתי סביר, יש לנקוט התנהלות פרגמטית המחוברת למציאות.

דיון

במאמר זה ביקשנו לבחון את תפיסותיהן, עמדותיהן ודפוסי ההתנהגות באינטרנט של נשים בחברה דתית שמרנית ואת דפוסי השימוש בו, תוך כדי התייחסות לתהליכי הסימון, הבנייה וההבניה של גבולות הקהילה. אוכלוסיית המחקר הייתה נשים חרדיות העובדות בחממות טכנולוגיות ייעודיות. במחקר נבחנו עמדותיהן האידאולוגיות לעומת דפוסי ההתנהגות המדווחים הקשורים לשימוש באינטרנט, וכן דפוסי ההתמודדות עם הפערים שביניהם.

בחינת העמדות האידאולוגיות של הנשים כלפי האינטרנט מלמדת על תפיסות דתיות שמרניות המבוססות על הדת הממסדית המיוצגת בדברי הרבנים. הנשים תופסות את האינטרנט ככלי המסכן את החברה החרדית ומאיים על גבולותיה. עם זאת, מצאנו שהתנהלותן המעשית שונה מתפיסותיהן האידאולוגיות: רובן מחזיקות בביתן מחשב, לרבות מהן יש בביתן חיבור לאינטרנט, וכשליש מכלל הנשים יוצרות קשרים באמצעות האינטרנט, בעיקר עם נשים אחרות.

בין אידאולוגיה לפרקטיקה: התנגשות ומתח

קפלן (2007, עמ' 15) תיאר את הפער בין האידאולוגיה לפרקטיקה כ"המתח בין הרצוי או האידאלי לבין צורכי החיים ואתגריהם" וכחלק מהמרחק שבין "הדת העילית [...] לבין פרשנותה ותפיסתה בחיי היומיום של המאמינים" (שם, עמ' 18). על הפער והמרחק הללו מגשרים בין השאר באמצעות הדת העממית (קדר, 1996; Hall, 1989, 1997; Davis, 1982), המקיימת מערכת מורכבת של השפעות והפריות הדדיות עם הדת הממסדית, לצד מתחים

עמה וניגודים (Burke, 1978; Whiting, 1989). פֶּעַר זֶה, כֵּאֲמוֹר, אִינּוּ יִיחּוּדֵי לַחֲבֵרָה הַחֲרָדִית וְאִף אִינּוּ חֲדָשׁ בֵּה — יֵשׁ עֲדוּיוֹת לְקִיּוּמוֹ בְּשִׂיחַ הַחֲרָדִי עוֹד מִימֵי הַיִּישׁוּב הַיִּשְׁן בִּירוּשָׁלַיִם (פֶּרִידְמָן, 1978).

בְּמִישׁוֹר הָאִידֵאוֹלוֹגִי, הַחֲרָדִים הֵם חֲבֵרָה מִסוּרְתִית הַמֵּתְבֹנֶנֶת בְּגַעְגּוּעִים לְעִבְרָה, ל"בֵּית אֲבָא" וּל"יִשְׂרָאֵל סְבֵא". הַיִּבֵּט חָשׁוּב בְּתַפְסִיט הַמִּסוּרֵת וְהַהִיסְטוֹרִיָה הַיְהוּדִית בְּכֻלָּל וְהַחֲרָדִית בְּפֶרֶט הוּא סִימוֹן הַגְּבוּלוֹת, הַהִפְרָדָה וְהַחֲרָדָה מִפְּנֵי הָאֲחֵר. הַחִיִּים בְּיִשְׂרָאֵל שֶׁל שְׁנוֹת הָאֲלֵפִיִּים בְּקֵהִילָה יְהוּדִית־יִשְׂרָאֵלִית יִצְרוּ הַסְתֵּיגוּיוֹת חֲבֵרְתִיּוֹת־דְּתִיּוֹת חֲדָשׁוֹת, וְאֵלֶּה הַעֲצִימוֹ אֵת תְּהִלְיָךְ הַ"חֲרָדִיזְצִיָּה", אֵת הַהַחֲמָרָה הַהִלְכֵתִית כְּתַגּוּבָה לְמִצִּיאוֹת הַיִּשְׂרָאֵלִית הַסּוֹבֶבֶת (פֶּרִידְמָן, 1991). וְאוֹלָם בְּדַבְּרָה עֲבָרוּ הַחֲרָדִים תְּהִלְיָךְ שֶׁל "יִשְׂרָאֵלִיזְצִיָּה", שְׁבֵאֲמִצְעוֹתוֹ אִימְצוּ דְפוֹסִים חֲדָשִׁים בְּמַגּוּוֹן תְּחוּמִים מְעֻשִׂיִּים, כְּגוֹן צְרַכְנוֹת, תְּרַבּוֹת פְּנֵאִי וְטֵכְנּוֹלוֹגִיוֹת תְּקִשׁוֹרֵת (קֶפֶלֶן, 2007). בְּהַסְבִּירָה אֵת הַצּוֹרֵךְ הַתְּרַבּוֹתִי בְּסִימוֹן וּבְחִיזוֹק שֶׁל גְּבוּלוֹת, שְׂרַטְטָה דֶאגְלָס (1966/2004) אַרְבַּעַה מְעַגְלִים שֶׁל "זִיהוּם" חֲבֵרְתִי: "הֶרְאִשׁוֹן הוּא סְכֵנָה הַמֵּתְדַפֶּקֶת עַל הַגְּבוּלוֹת הַחִיצוֹנִיִּים; הַשְּׁנִי הוּא סְכֵנָה הַפּוֹרְצַת אֵת הַגְּבוּלוֹת הַפְּנִימִיִּים שֶׁל הַמְעַרְכָּת; הַשְּׁלִישִׁי הוּא סְכֵנָה בְּשׁוּלֵי אוֹתָם גְּבוּלוֹת; הַרְבִּיעִי הוּא סְכֵנָה מִסְתִּירָה פְּנִימִית, עֵקֶב עֲקָרוֹנוֹת יִסוּד הַסּוֹתְרִים עֲקָרוֹנוֹת יִסוּד אַחֲרִים" (שֶׁם, עַמ' 143). אֲמִצְעֵי הַתְּקִשׁוֹרֵת מְשַׁמְשִׁים אֲמִצְעֵי לְסִימוֹן טְרִיטוֹרִיָּה וְלִשְׁמִירָה עַל גְּבוּלוֹת (סִילְבֶרְסְטוֹן, 2006), וְלִפְיֵךְ אֲנִי מְבַקְשִׁים לְהַתְּבֹנֵן בְּאִינְטֶרְנֵט כְּכֹלִי שְׁעוֹלוֹ "לְזֶהֱם" אֵת הַחֲבֵרָה בְּאַרְבַּעַת הַמְעַגְלִים שְׂאֵלֵיהֶם הַתֵּיִיחָסָה דֶאגְלָס: הָאִינְטֶרְנֵט מְאִיִּים עַל הַגְּבוּלוֹת הַחִיצוֹנִיִּים הַמְפְּרִידִים אֵת הַחֲבֵרָה הַחֲרָדִית מֵהַחֲבֵרָה הַיִּשְׂרָאֵלִית הַסּוֹבֶבֶת; הוּא מְשַׁטְשֵׁט אֵת הַגְּבוּלוֹת הַפְּנִימִיִּים הַמְפְּרִידִים בֵּין חוּגִים שׁוֹנִים, בֵּין גְּבָרִים לְנָשִׁים וּבֵין מְבּוֹגְרִים לְצַעִירִים, מְעַצֵּם הַיּוֹתוֹ כְּכֹלִי פְּשוֹט וְנִגִּישׁ הַמְצִיב מַחְסוּמִים נְמוּכִים יַחְסִית; הָאִינְטֶרְנֵט יוֹצֵר שׁוּלֵיִים חֲבֵרְתִיִּים וְבֵה בַעַת מִסְכֵּן אוֹתָם — מֵאַחַר שֶׁהַסִּימוֹנִים וְהַהִגְדָרוֹת מְשַׁתְּנִים כֹּל הַעַת, מִיִּשְׁטֵשֵׁשׁ הַהִבְדָּלִים בֵּין חֲרָדִים שְׂגוּלְשִׁים בְּאַתְרִים חֲרָדִיִּים לְבֵין חֲרָדִים שְׂגוּלְשִׁים גַּם בְּאַתְרִים חִילוֹנִיִּים, אִף אִם הַגְּבוּל בֵּין הַגּוֹלְשִׁים בְּאַתְרִים חִילוֹנִיִּים לְבֵין מִי שְׂאִינֵם גּוֹלְשִׁים בְּהֵם מְסוּמָן בְּאוֹפֵן בְּרוּר.

מַחְקָרִים רַבִּים מְלַמְדִים שֶׁלְנָשִׁים בְּחֲבֵרוֹת פּוֹנְדְּמִנְטִלִּיסְטִיּוֹת יֵשׁ מְקוֹם חָשׁוּב בְּדִיאֲלֶקְטִיקָה הַחֲבֵרְתִית שְׁבִין הָאִידֵאוֹלוֹגִיָּה לְמַעֲשֵׂה (Haeri, 1993; Hardacre, 1993) וּבְעִיצוּבָה שֶׁל הַדַּת הַחִיָּה, וְזֹאת עַל־אֶף, וְאוֹלֵי בְּגִלָּל, שׁוּלִיוֹתֵן הַיַּחְסִית (פְּרוּשׁ, 2001; Braude, 1997; Brooks; 2001; Ammerman, 1991; Friedle, 1997; ; 2002). מְקוֹמָן הַמִּיּוֹחַד שֶׁל הַנָּשִׁים מְסַמֵּל אֵת הַעוֹבְדָה שֶׁהָאִידֵאָלִים הַדְּתִיִּים לֹא תְּמִיד מְתֵאִמִּים לְמִצִּיאוֹת הַחִיִּים הַמּוֹדֶרְנִית (פּוֹרְמָן, 2002; Hale, 1997; Moghadam, 1988). הַנָּשִׁים הַעוֹבְדוֹת נִתְפָּסוֹת כְּאִוִּם מְסוּכָן בְּמִיּוֹחַד עַל גְּבוּלוֹת הַקֵּהִילָה, בְּהִיתְפָּסָן כְּסוֹכְנוֹת שֶׁל שִׁינוֹי חֲבֵרְתִי (Lewis, 2002; Rugh, 1993).

מַחְקָר זֶה בִּיקֵּשׁ לְהַתְּבֹנֵן בְּסִתְרָה הַפְּנִימִית, אֲלִיבָא דֶאגְלָס (1966/2004), הַמֵּתְגַלֶּה בְּאוֹכְלוֹסִיָּה שְׁחֻקְרָנוּ: הַנָּשִׁים הַחֲרָדִיּוֹת הַעוֹבְדוֹת. הַתְּמַקְדָנוּ בְּפֶעַר — אוּ בְּגֶשֶׁר — שְׁבִין הָאִידֵאוֹלוֹגִיָּה לְפֶרְקִטִיקָה מֵהַזוּוִיּוֹת הַיִּיחּוּדִית שֶׁל מְגַדֵּר וְטֵכְנּוֹלוֹגִיָּה. בְּהִיבֵט הָאִידֵאוֹלוֹגִי, הַחֲרָדִים מְתֵיִיחָסִים לְרֹב הַטֵּכְנּוֹלוֹגִיוֹת הַמּוֹדֶרְנִיּוֹת בְּפֶרְגִמְטִיּוֹת, אִךְ מְתַנְּגִדִים לְטֵכְנּוֹלוֹגִיוֹת הַנוֹשְׂאוֹת אֵתֵן תְּכֵנִים שְׁלִילִיִּים. הַנָּשִׁים מְנוֹתְבוֹת לְמֶרְחָב הַפְּרִטִי וְנִגִּישׁוֹתֵן לְטֵכְנּוֹלוֹגִיָּה נַחְסֵמֶת.

עבודתן היא כלי המסייע לפרנסת המשפחה ולשימור העיסוק של בני זוגן כתלמידי חכמים בגבולות החברה החרדית. בהיבט המעשי, החרדים מאמצים — גם אם אימוץ חלקי — טכנולוגיות חדשות, הנשים מתפקדות במרחב הציבורי גם מחוץ לגבולות החברה, והטכנולוגיות נגישות להן. אפשר לראות כאן במקום סתירה פנימית, מעין מרחב לימינלי, המתקיים ברצף שבין האידאולוגיה לפרקטיקה.

כאמור, במחקרנו נמצא שכמעט שלישי מהמשיבות הביעו הסכמה עם ההיגד המחמיר ביותר, ולפיו "הרבנים לא מרשים להשתמש באינטרנט לכל צורך שהוא". נראה שתפיסת הנשים את עמדות הרבנים כמחמירות ומגבילות נעוצה באחד הערכים האידאולוגיים המרכזיים של החברה החרדית — דתיות מקפידה ומחמירה. כחלק מהשמירה על המסורת, החרדים חרדים לקיום מצוות התורה ומקפידים על כל תג ותג בהן (פרידמן, 1991; Heilman & Friedman, 1991). ואולם תרי"ג (613) המצוות שניתנו (בוודאי לפי התפיסה החרדית) למשה בסיני ומופיעות בתורה שבכתב, עברו במשך הדורות גלגולים רבים והורחבו לתורה שבעל פה: מהמשנה והגמרא ועד אחרוני פוסקי ההלכה בימינו. למצוות ולפרשנויות הכתובות הצטרפו מנהגים רבים שלא נכתבו במקורות אלה. אף שניתן להתייחס להלכה כאל "מערכת נורמטיבית של כללי התנהגות הפונה אל נמעניה ברשימה של איסורים ומצוות [...] ודורשת כפיפות מלאה וציות מוחלט להוראותיה" (וונזר, 2003, עמ' 84), פוסקי ההלכה לדורותיהם התייחסו אליה כאל מערכת כללים המתפתחת עם השנים (Yuter, 1996). במשך הדורות נהוגה הייתה גישה יחסית, שבה ננקטו שתי שיטות פסיקה עיקריות — "לקולא" — פסיקה מקלה, ו"לחומרא" — פסיקה מחמירה (Soloveitchik, 1994). בחברה החרדית ניכרת לאורך השנים מגמת החמרה.

הסיבות להחמרה הדתית הן ערכיות, היסטוריות וסוציולוגיות. בהקשר הנוכחי, נוסף על החשש שהאינטרנט יפגע בערכי החברה החרדית, מדובר בחברה שחוותה סחף ונטישה, גם כתוצאה מחשיפה לטקסטים לא־דתיים (נריה־בן שחר, 2008; פרידמן, 1991). מבחינה סוציולוגית, השמירה על החומרות בהלכה היא מאפיין זהות. השימוש בכללים המחמירים הוא הצהרת אמונים ושייכות לקבוצה (Soloveitchik, 1994) וגם אמירה הנוגעת למעמד של הפרט בתוך הקבוצה (Heilman & Friedman, 1991).

בין אידאולוגיה לפרקטיקה: גישור

על־אף הנאמר לעיל, מצאנו שלכרבע מהנשים שהסכימו עם ההיגד המחמיר ביותר הנוגע לעמדת הרבנים כלפי האינטרנט, יש בביתן חיבור לאינטרנט. אף שמדובר במיעוט, מעניין היה לבחון כיצד הן מגשרות בין האידאולוגיה, המבוטאת בעמדת הרבנים, לבין הפרקטיקה, שבאה לידי ביטוי בחיבור לאינטרנט בביתן. הנשים שהשתתפו במחקר זה מתמודדות עם הפרדוקס באמצעות מסגור עמדת הרבנים כאידאולוגיה המייצגת את העמדה הקפדנית והמחמירה ביותר, זו שיש לשאוף אליה אך קשה להשיגה. בד בבד הן עצמן מתנהלות

בפרקטיקה מציאותית שבה האינטרנט הוא חלק מהחיים. בחינה של פרדוקס זה כראוי מחייבת, מטבע הדברים, ראיונות עומק. עם זאת, בזהירות, היינו מציעים לנתח סוגיה זו באמצעות תפיסה של שניות פרגמטית. כפי שנאמר לעיל, יחסה של החברה החרדית לחידושים טכנולוגיים הוא מורכב. החרדים, כמו קהילות דתיות שמרניות אחרות, בוחרים להתייחס למרבית הטכנולוגיות המודרניות בפרגמטיות ומתוך שניות מודעת ולעתים גלויה. מצד אחד הם מאמצים את חידושי הטכנולוגיה ומשתמשים בהם, אך מן הצד האחר הם מתנגדים לתהליכים המודרניים והמדעיים שסייעו ליצירתם (בלונדהיים וקפלן, 1993; קפלן, 2007). מורכבת במיוחד היא ההתמודדות עם טכנולוגיות תקשורת, הנושאות אתן תכנים ושימושים שעלולים לסכן את גבולות הקהילה. כניסת האינטרנט לחברה החרדית מלמדת על שינוי של נורמות. אפשר לטעון שבעבר סומן היחס לטכנולוגיות תקשורת באמצעות גבול ברור: לגיטימציה לשימוש בכלי יחד עם דחייה מוחלטת של תכנים חילוניים ואימוץ תכנים חרדיים. כך התנגדו החרדים לטלוויזיה ואימצו את קלטות השמע (בלונדהיים וקפלן, 1993); כך הם התנגדו לקריאת עיתונים חילוניים ואפשרו קריאת עיתונים חרדיים; כך הם אימצו את הטלפון הקווי, אך התנגדו לטלפון הנייד, שהפך למכשיר תוכן ולא רק לאמצעי קשר (Deutsch, 2009). האינטרנט שטש את קו הגבול — כמעט בלתי אפשרי כיום להשתמש רק בטכנולוגיה ולדחות את התכנים.⁸

הדיון בסוגיה זו מחייב התייחסות לשני הוגים מרכזיים בתחום ההשלכות החברתיות של טכנולוגיות התקשורת: איניס (Innis, 1951) ומקלוהן (McLuhan, 1967). לטענת איניס, ניתן לחלק את טכנולוגיות התקשורת לשני סוגים מרכזיים: האחד, טכנולוגיות בעלות הטיה מרחבית (אמצעי תקשורת מידיים כגון טלפון, טלוויזיה), המפיצות מידע ומגשרות על פערי מרחק, והאחר, טכנולוגיות בעלות הטיה של זמן (אמצעי אחסון מידע כגון ספרים, תקליטים), המאחסנות ומשמרות מידע ומגשרות על פערים בזמן. אין מדובר רק בסוגים שונים של טכנולוגיות, אלא באפיונים שונים של התרבויות שפיתחו ואימצו את הטכנולוגיות השונות. התרבויות הטרומ־מודרניות, שיצרו טכנולוגיות בעלות הטיה של זמן, מאופיינות באמונה דתית, בטקסיות ובדגש על ערכי מוסר וקהילתיות. לעומתן, התרבויות המודרניות, שפיתחו ואימצו טכנולוגיות בעלות הטיה מרחבית, הן חילוניות ומדעיות ומאופיינות בהישגיות, בחומרנות ובאינדיבידואליזם. האינטרנט, כטכנולוגיה, מגשר גם על הזמן וגם על המרחב, ולכן מאפשר נקודת התבוננות מעניינת על חברה מסורתית, דתית־קהילתית, שחיה בסביבה חילונית־מודרנית.

לטענת מקלוהן (McLuhan, 1967), הטלוויזיה הפכה את העולם למעין כפר גלובלי. אנשים ממקומות שונים שותפים לחוויה טלוויזיונית, המחברת אותם ומשחזרת לכאורה את מדורת השבט. האינטרנט מתאים לדימוי זה אף יותר מהטלוויזיה, משום שביכולתו לחבר בין אנשים

8 למעט תכנית ייחודית ("נטו מייל") המאפשרת חיבור לדואר אלקטרוני בלבד, בלי גישה לתכנים נוספים באינטרנט.

ולאפשר אינטראקטיביות, שהיא מעבר לשותפות בצריכת אותם התכנים. כפי שנאמר לעיל, ליכולות אלה השלכות חיוביות ושליליות על חברות דתיות. הן יכולות להשתמש בכפר הגלובלי הזה להפצת מסריהן ולאיחוד חבריהן, ומנגד – מסרים ותכנים אסורים עלולים לפגוע בגבולות הקהילה.

אשר לתפיסה שהשימוש באינטרנט עשוי להחליש את הדתיות, מצאנו שרוב הנשים מסכימות עם תפיסת ההיחלשות הדתית של אנשים ככלל ועם תפיסת ההיחלשות הדתית שלהן עצמן. עם זאת, נמצא פער גדול בין רמות ההסכמה עם שתי התפיסות הללו. פער זה מרמז על אפקט "האדם השלישי" (Davison, 1983) בקרב הנשים, ולפיו פרטים תופסים מסרים תקשורתיים כמשפיעים הרבה יותר על אחרים מאשר עליהם עצמם. מדובר בעיקר במסרים תקשורתיים בעלי משמעות לוואי שלילית כגון פורנוגרפיה ואלומות (למחקר-על של מחקרי האדם השלישי, ראו Paul, Salwen, & Dupagne, 2000). מחקרים חדשים יותר מורים על אפקט האדם השלישי גם באשר לתפיסת השפעת תכנים פורנוגרפיים באינטרנט (Lee & Tamborini, 2005; Lo & Wei, 2002). נראה שממצאי המחקר הנוכחי עולים בקנה אחד עם ממצאי המחקרים הנדונים: השפעת האינטרנט נתפסת כמסוכנת באופן כללי, אך היא נתפסת כמסוכנת יותר לחברים אחרים בקהילה מאשר למשתתפות עצמן.

בין אידאולוגיה לפרקטיקה: הבדלים חברתיים ותרבותיים

אשר לקשר שבין שלושה מאפיינים חברתיים – השכלת נשים, תעסוקת בן הזוג וארץ המוצא – לבין היבטים אידאולוגיים והתנהגותיים הנוגעים לשימוש באינטרנט, מן המחקר עולה כי בשונה מההצהרות האידאולוגיות, לימודיהן של הנשים לתואר אקדמי אינם רק אמצעי לפרנסת המשפחה ולתמיכה בבן זוג שעיסוקו לימוד תורה, אלא ביטוי לרצונן להתפתח ולהשכיל (נריה-בן שחר, 2008). ארץ הלידה, מאפיין שאינו נתון לבחירה, מאפשרת פתיחת צוהר להתבוננות בהבדלים החברתיים והתרבותיים בין הקהילה החרדית הישראלית למקבילותיה בארצות הברית ובאירופה (קפלן, 2007).

נוסף על השוני בין הנשים לפי ארץ הלידה והתרבות הרלוונטית, אפשר להסביר הבדלים אלה על-ידי המאפיינים השונים בתכלית של חרדים שנולדו בחו"ל מאלה של חרדים ילידי ישראל (קפלן, 2007). אלה מהם שלמדו בישיבה בחו"ל, רובם עבדו בשכר (גונן, 2000) ונחשפו לתרבות המקום (Soloveitchik, 1994), שלא כחרדים בישראל החיים במסגרת "חברת הלומדים" (פרידמן, 1991) ומשתדלים להקפיד על היבדלות מהתרבות ומהחברה הסובבת אותם. לפיכך, כלים מודרניים כאינטרנט ומחשב נתפסים כמאיימים פחות על אלה שנולדו וגדלו מחוץ לישראל.

ואכן, המאפיינים החברתיים שנבחנו כאן קשורים להתנהלות פרגמטית גם בנוגע לאינטרנט, וככל הנראה, כאמור למעלה, אין מדובר בביטול האידאולוגיה. זאת ועוד: מאפיינים אלה מלמדים על תהליך ה"ישראליות" שעובר על החברה החרדית בישראל (קפלן, 2007).

במחקר הנוכחי בחנו גם את הקשרים בין חוג ההשתייכות (חסידות/ליטאיות/ספרדיות/אחרות) לבין רמת ההסכמה עם היגדים אידאולוגיים והתנהגותיים, וכן חיפשנו הבדלים נוספים בין חוגי ההשתייכות. אך על-אף ההבדלים הניכרים בין הקבוצות, אשר תועדו לא אחת בספרות המחקר (למשל נריה-בן שחר, 2008; פרידמן, 1991), הממצאים במחקר הנוכחי הם חלשים ואינם מובהקים סטטיסטית. אפשר שהסיבה לכך נעוצה באוכלוסיית המחקר, נשים שבחרו לעבוד במקום עבודה חדש וייחודי והמכנה המשותף להן משמעותי יותר מההבדלים בעולם החרדי שמחוץ למקומות עבודה אלה. סיבה אפשרית נוספת היא סוג המדגם וגודלו. חשוב להדגיש שאין בממצא זה כדי ללמד על ההבדלים בתפיסת האינטרנט בין הקבוצות החרדיות השונות.

סיכום — הדמיון לחברות דתיות שמרניות אחרות

במחקר הנוכחי מצאנו פערים מסוגים שונים: פער בין האידאולוגיה לפרקטיקה, למשל התפיסה האידאולוגית שהאינטרנט הוא כלי מסוכן לעומת החזקתו בבית בפועל; פער בין תפיסת הסכנה לגבולות החברה החרדית לבין תפיסת הסכנה לדתיותה של הנשאלת עצמה; פער בין תפיסת יכולת השליטה על החשיפה לתכנים בלתי ראויים לבין החשיפה אליהם בפועל.

נראה שההיבט המעניין במחקר הוא ההתמודדות של חברות דתיות שמרניות עם הפערים שבין "דת ממסדית" לבין "דת עממית", הדת שחווים וחיים (קפלן, 2007). קמפבל (Campbell, 2010) הציעה זוויות התבוננות לבחינת היחס לטכנולוגיה בחברות פונדמנטליסטיות. ראשית, יש להתייחס למסורת, להיסטוריה הדתית ולערכי הקהילה. היבטים אלה מתאימים לשיח החרדי האידאולוגי, המבוסס על החרדה מפני חדירת העולם המודרני והחילוני אל תוך העולם החרדי, הפחד מפני הסחף (פרידמן, 1991) והתבססות על אמצעי ההגנה המוכר והבטוח — הקפדה על דברי הרבנים. שנית, יש לשים לב למשא ומתן המתנהל בקהילה ביחס להמצאות טכנולוגיות ולשיח הקהילתי המצדיק את השימוש בטכנולוגיה. היבטים אלה מתאימים להתנהלות המעשית של מקצת הנשים, המתבטאת בהחזקה בפועל של מחשב ואינטרנט בביתן, ביצירת קשרים ברשת, ברכישת השכלה ובעבודה בסביבה חילונית, גם אם היא מיועדת לנשים חרדיות.

בדומה לנשים בחברות פונדמנטליסטיות אחרות, לרוב מייצגות המשתתפות בתשובותיהן אי-התאמה מספקת בין האידאליים הדתיים לבין מציאות החיים בעולם המודרני. מקומן במרחב הלימינלי כנשים עובדות המהוות סוכנות שינוי נתפס כאיום המסכן את החברה (Ammerman, 1988; Moghadam, 1988; Lewis, 2002; Friedle, 1997; Hale, 1997). מגבלותיו של מחקר זה אינן מאפשרות לבחון את דרכי ההתמודדות של הנשים עם מקומן הייחודי בחברה ואת התמודדותן עם הפערים שהוצגו למעלה. בחינה כזו מחייבת שילוב של ראיונות עומק. ובכל זאת, אפשר לנסות להציע תובנות בנוגע להתמודדויות האלה.

אנו סבורים שבמקרה זה, בדומה למקרים אחרים בחברה החרדית (קפלן, 2007, עמ' 17),

ההתמודדות עם הפער נעשית באמצעות מערכת הגנה: הנשים נחשפות לדברי הרבנים, משננות לעצמן ש"האינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי", ובד בבד מוסיפות לחיות במציאות. הן יודעות שהחיים במציאות מחייבים אותן לרכוש השכלה, לעבוד ואף להחזיק בביתן מחשב ואולי אף אינטרנט. השיח האידאולוגי שומר אותן אפוא בגבולותיה המגוננים של החברה, וההתנהגות נתפסת בעיניהן ככורח המציאות.

במישור הרחב יותר, דומה שדפוס ההתמודדות עם הפער בין האידאולוגיה לפרקטיקה אינו בלעדי לנשים חרדיות שעובדות, אלא מבטא תהליכים שעוברים על כלל החברה החרדית, וכן על חברות פונדמנטליסטיות אחרות. משתתפות המחקר חיות, לפחות ברמת ההצהרה, ב"תרבות מובלעת" (סיון, 1991), אך חומותיה כבר אינן גבוהות כפי שהיו או כפי שנתפסו בעבר. החברה החרדית כולה ונשים העובדות במקומות עבודה בבעלות חילונית בפרט מקיימות מגע יום-יומי עם התרבות הישראלית החילונית הסובבת אותן. משכך, הרטוריקה של המנהיגים, המתבטאת בעמדותיהן האידאולוגיות של הנשים, מייצגת ומבטאת דפוסי "חרדיזציה": ואילו ההתנהלות בפועל מצביעה על "ישראליוזיה" (קפלן, 2007).

מחקר זה תורם להתבוננות בעמדות ובהתנהגויות המסמלות את המרחב שנוצר בין האידאולוגיה לפרקטיקה, זה שמאפשר לחיות את "דת החיים", זה המגשר בין האמונה בדברי החכמים לבין ההתנהלות במציאות הישראלית של המאה העשרים ואחת. הוא אמנם מתמקד במשולש ספציפי שצלעותיו הן נשים עובדות, חברה חרדית ואינטרנט, אולם הוא מסייע ליצירת תובנות גם על המשולש הגדול יותר, שצלעותיו הן מגדר, פונדמנטליזם וטכנולוגיות חדשות. נראה שלנשים תפקיד חשוב לא רק ביצירת הנגישות לטכנולוגיה בחברה שבה הן חיות, אלא גם — ובעיקר — בצמצום הפער שבין הדת הממסדית לבין הפרקטיקה היום-יומית, המציאותית, המיוצגת על-ידי הדת העממית.

ועוד: הנשים הנעות הלך ושוב בין החברה החרדית לישראלית עוברות בכל יום דרך שערי החומות של תרבות המובלעת. המעבר בשערים אלה מוכיח מצד אחד את קיומן של החומות: לנשים לבוש מיוחד והתנהגות אחרת, מוקצית להן חממה נפרדת, בלא חילונים ובלא גברים. ומצד אחר המעבר מבטא את קיומם של השערים, שמהם ניתן להיכנס ולצאת, להעביר השפעות, ואולי גם לטשטש את האיומים, הפחדים והסכנות.

מקורות

- אוליניק, י' (2007, 11 ביולי). פוטנציאל ההצלחה במגזר החרדי. הרצאה ביום עיון. רמת גן, מכון שילוב מחקרי שוק ותכנון אסטרטגי.
- אוריין, ש' (1997). "לשון צנועה – נפש צנועה": דפוסי תקשורת מילוליים בקרב בנות ונשים חרדיות. בלשנות עברית, 41–42, 7–19.
- אלאור, ת' (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל אביב: עם עובד.
- אלאור, ת' ונריה, ע' (2003). "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 171–195). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

- אלתוסר, ל' (2003). על האידיאולוגיה. תל אביב: רסלינג. (תורגם/הודפס לראשונה ב-1969) בלונדהיים, מ' וקפלן, ק' (1993). רשעות השידור: תקשורת וקלטות בחברה החרדית. קשר, 14, 62-51.
- בן-חיים, ל' (2003). רב-מודרניות בישראל: נשים חרדיות, דתיות לאומיות וחילוניות בהשכלה הגבוהה (עבודת דוקטור). אוניברסיטת תל אביב.
- בקון, ג' (2005). פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1926-1939. ירושלים: מרכז זלמן שזר. בראון, ב' (2006). ההלכה האורתודוקסית והמנהג: פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן. בתוך י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים (עמ' 211-253). ירושלים: מאגנס.
- ברמן, א' (2000). קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל. רבעון לכלכלה, 47(2), 191-215. גודמן, י' (2003). קולות מ"ספינת השוטים": מאבקי זהות במסגרות טיפול חרדיות. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 134-170). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- גונן, ע' (2000). מהשיבה לעבודה: הניסיון האמריקאי ולקחים לישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גורוביץ, נ' וכהן-קסטרו, א' (2004). החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1966-2001 (נייר עבודה מס' 5). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- גירץ, ק' (1993). פרשנות של תרבויות. תל אביב: כתר.
- דאגלס, מ' (2004). טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו. תל אביב: רסלינג. (פורסם לראשונה ב-1966)
- הורוביץ, נ' (2001). החרדים והאינטרנט. כיוונים חדשים, 3, 7-30.
- וונר, ש"ע (2003). נאמנות להלכה - מהי? בתוך ע' ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי (עמ' 83-101). תל אביב: משכל.
- ועדת טל (2000). דין וחשבון הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות (יו"ר הוועדה: השופט צבי א' טל). אוחזר מתוך <http://www.knesset.gov.il/docs/heb/tal.htm>
- חבר'ה (בלא תאריך). אוחזר ב-13.12.2012 מתוך <http://www.hevre.co.il>
- טרנר, ו' (2004). התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה (תרגום: נעם רחמילביץ'). תל אביב: רסלינג. (פורסם לראשונה ב-1969)
- כהן, ב' (2005). מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כץ, ט' (2007). היחס והשימוש של קהילות דתיות לאינטרנט (עבודת מ"א). אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע.
- לב-און, א' ונריה-בן שחר, ר' (2009). פורום משלהן: עמדותיהן של הנשים הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. מסגרות מדיה, 4, 67-106.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). הסקר החברתי 2011 [נתונים]. אוחזר מתוך <http://surveys.gov.il/Survey/survey.htm>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013). שנתון סטטיסטי לישראל 2012 מס' 63. ירושלים: המחבר. משונים, ג' (1999). סוציולוגיה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נריה-בן שחר, ר' (2008). הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה (עבודת דוקטור). האוניברסיטה העברית בירושלים.

סופר-פורמן, ח' (2007). מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים (מפתח): מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות במרכזים. ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתיירות, מינהל מחקר וכלכלה.

סיון, ע' (1991). תרבות המובלעת. אלפיים, 4, 45-98.
 סילברסטון, ר' (2006). מדוע ללמוד מדיה? תל אביב: רסלינג.
 פוקס, ק' ובר לב, ש' (1998). על אוכלוסיות ושיטות דגימה. בתוך ק' פוקס וש' בר לב (עורכים), אמת וסקר (עמ' 27-41). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 פורמן, א' (2002). אסלאמיון: דת וחברה במשנתם של נאמני האסלאם בני זמננו. תל אביב: מערכות.
 פרג, נ' (2007, 17 בדצמבר). האינטרנט קיבל הכשר. גלובס, עמ' 4.
 פרוש, א' (2001). נשים קוראות: יתרונה של שוליות. תל אביב: עם עובד.
 פרידמן, מ' (1978). חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו / 1936-1918. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
 פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מ' (1995). האישה החרדית. בתוך י' עצמון (עורכת), אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות (עמ' 273-290). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
 צרפתי, א' ובלייס, ד' (2002). בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית": החברה החרדית והמדיה הדיגיטאלית. קשר, 32, 47-55.
 קדר, ב"ז (עורך). (1996). התרבות העממית: קובץ מחקרים. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
 קפלן, ק' (2007). בסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
 שורץ, א' (2008). עידוד התעסוקה של נשים חרדיות. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
 שטדלר, נ' (2003). להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 32-55). תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

- Ammerman, N. T. (1991). North American Protestant fundamentalism. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms observed* (pp. 8-27). Chicago, IL & London, England: The University of Chicago Press.
- Barzilai-Nahon, K., & Barzilai, G. (2005). Cultured technology: The internet and religious fundamentalism. *The Information Society*, 21(1), 25-40.
- Baumel, S. D. (2006). *Sacred speakers: Language and culture among the Haredim in Israel*. New York, NY: Berghahn Books.
- Berman, E., & Klinov, R. (1997). *Human capital investment and nonparticipation: Evidence from a sample with infinite horizons* (discussion paper no. 97/05). Jerusalem: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel.
- Braude, A. (1997). Women's history is American religious history. In T. A. Tweed (Ed.), *Retelling U.S. religious history* (pp. 87-108). Berkeley: University of California Press.
- Brooks Higginbotham, E. (1993). *Righteous discontent: The women's movement in the Black Baptist church 1880-1920*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brouwer, L. (2006). Giving voice to Dutch Moroccan girls on the internet. *Global Media Journal* (American Edition), 5(9). Retrieved from http://lass.calumet.purdue.edu/ccal/gmi/gmj_pastissues.htm

- Bunt, G. R. (2000). *Virtually Islamic: Computer-mediated communication and cyber Islamic environments*. Cardiff, England: University of Wales Press.
- Burke, P. (1978). *Popular culture in early modern Europe*. New York, NY: Maurice Temple Smith.
- Bury, R. (2005). *Cyberspaces of their own: Female fandoms online*. New York, NY: Peter Lang.
- Campbell, H. (2004). Challenges created by online religious networks. *Journal of Media and Religion*, 3(2), 81–99.
- Campbell, H. (2005a). Considering spiritual dimensions within computer-mediated communication studies. *New Media & Society*, 7(1), 110–134.
- Campbell, H. (2005b). Making space for religion in internet studies. *The Information Society*, 21(4), 309–315.
- Campbell, H. (2010). *When religion meets new media*. London, England: Routledge.
- Cromer, G. (1987). The polluted image: The response of Ultra-Orthodox Judaism to Israeli television. *Sociology and Social Research*, 71, 198–199.
- Davis, N. Z. (1982). From “popular religion” to religious cultures. In S. Ozment (Ed.), *Reformation Europe: A guide to research* (pp. 321–341). St. Louis, MI: Center for Reformation Research.
- Davison, W. P. (1983). The third-person effect in communication. *Public Opinion Quarterly*, 47(1), 1–15.
- Dawson, L. L. (2004). The mediation of religious experience in cyberspace: A preliminary analysis. In M. Hojsgaard & M. Warburg (Eds.), *Religion in cyberspace*. London, England: Routledge.
- Deutsch, N. (2009). The forbidden fork, the cell phone holocaust, and other Haredi encounters with technology. *Contemporary Jewry*, 29, 3–19.
- Driedger, L. (2000). *Mennonites in the global village*. Toronto, Canada: The University of Toronto Press.
- Efron, J. E. (2003). *Real Jews: Secular versus Ultra-Orthodox and the struggle for Jewish identity in Israel*. New York, NY: Basic book.
- El-Or, T. (1993). Are they like their grandmothers? A paradox of literacy in the life of Ultra-Orthodox Jewish women. *Anthropology and Education Quarterly*, 24(11), 61–68.
- El-Or, T. (1995). Ultra-Orthodox Jewish women. In S. Deshen (Ed.), *Israeli Judaism: The sociology of religion in Israel* (pp. 149–169). New Brunswick, NJ: Transaction.
- El-Or, T. (1997). Visibility and possibilities: Ultra-Orthodox Jewish women between the domestic and public spheres. *Women's Studies International Forum*, 20(5), 149–169.
- Ess, C., Kawabata, K., & Kurosaki, H. (2007). Cross-cultural perspectives on religion and computer-mediated communication. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 939–955.
- Friedle, E. (1997). Ideal womanhood in postrevolutionary Iran. In J. Brink & J. Mencher (Eds.), *Mixed blessing: Gender and religious fundamentalism cross culturally* (pp. 143–158). New York, NY & London, England: Routledge.

- Garr, M., & Marans, G. (2001). Ultra-Orthodox women in Israel: A pilot project in social work education. *Social Work Education, 20*(4), 459–468.
- Green, E., & Adam, A. (Eds.). (2001). *Virtual gender: Technology, consumption, and identity*. New York, NY: Routledge.
- Haeri, S. (1993). Obedience versus autonomy: Women and fundamentalism in Iran and Pakistan. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms and society* (pp.181–213). Chicago, IL & London, England: The University of Chicago Press.
- Hale, S. (1997). Ideology and identity: Islamism, gender and the state in Sudan. In J. Brink & J. Mencher (Eds.), *Mixed blessing: Gender and religious fundamentalism cross culturally* (pp. 117–142). New York, NY & London, England: Routledge.
- Hall, D. D. (1989). *World of wonder, days of judgment: Popular religious belief in early New England*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, D. D. (Ed.). (1997). *Lived religion in America: Toward a history of practice*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Harcourt, W. (Ed.). (1999). *Women@Internet: Creating new cultures in cyberspace*. London, England: Zed Books.
- Hardacre, H. (1993). The impact of fundamentalisms on women, the family, and interpersonal relation. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms and society* (pp.129–150). Chicago, IL & London, England: The University of Chicago Press.
- Heck, M. C. (1981). The ideological dimension of media messages. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis, (Eds.), *Culture, media, language: Working papers in the cultural studies, 1972–1979* (pp. 122–127). London, England: Hutchinson & Co.
- Heilman, S. C., & Friedman, M. (1991). Religious fundamentalism and religious Jews: The case of the Haredim. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms and society* (pp. 197–265). Chicago, IL & London, England: The University of Chicago Press.
- Hostetler, J. A. (1993). *Amish society*. Baltimore, MD & London, England: The Johns Hopkins University Press.
- Innis, H. A. (1951). *The bias of communication*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Kaplan, L. (1992). Daas Torah: A modern conception of rabbinic authority. In M. Sokol (Ed.), *Rabbinic authority and personal autonomy* (pp. 1–60). Northvale, NJ & London, England: Jason Aronson.
- Kraybill, D. B. (1998). Plain reservation: Amish and Mennonite views of media and computer. *Journal of Mass Media Ethics, 13*, 99–110.
- Larsen, E. (2001). Cyberfaith: How Americans pursue religion online. Retrieved from Pew Internet & American Life Project website: http://www.pewInternet.org/reports/pdfs/PIP_CyberFaith_Report.pdf
- Lee, B., & Tamborini, R. (2005) Third-person effect and internet pornography: The influence of collectivism and internet self-efficacy. *Journal of Communication, 55*(2), 292–310.
- Lewis, P. (2002). *Islamic Britain: Religion, politics and identity among British Muslims*. London, England: I. B. Tauris & Company.
- Livio, O., & Tenenboim-Weinblatt, K. (2007). Discursive legitimation of a controversial technology: Ultra-Orthodox Jewish women in Israel and the internet. *The Communication Review, 10*(1), 29–56.

- Lo, V., & Wei, R. (2002). Third-person effect, gender, and pornography on the internet. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 46, 13–33.
- Magnet, S. (2007). Feminist sexualities, race and the internet: An investigation of suicidegirls.com. *New Media and Society*, 9(4), 577–602.
- Marty, M. E., & Appleby, R. S. (Eds.). (1991). *Fundamentalisms observed* (Vol. 1). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- McLuhan, M. (1967). *The medium is the message*. New York, NY: Bantam.
- Mehra, B., Merkel, C., & Bishop, A. P. (2004). The internet for empowerment of minority and marginalized users. *New Media & Society*, 6, 781–802.
- Mitra, A. (2001). Marginal voices in cyberspace. *New Media & Society* 3(1), 29–48.
- Moghadam, V. (1988). Women, work and ideology in the Islamic republic. *International Journal of Middle East Studies*, 20(2), 221–243.
- Paul, B., Salwen, M. B., & Dupagne, M. (2000) The third-person effect: A meta-analysis of the perceptual hypothesis. *Mass Communication & Society*, 3, 57–85.
- Rier, D. A., Schwartzbaum, A., & Heller, C. (2008). Methodological issues in studying an insular, traditional population: A women's health survey among Israeli Haredi (Ultra-Orthodox) Jews. *Women & Health*, 48(4), 363–381. Retrieved from www.csa.com
- Rugh, A. B. (1993). Reshaping personal relations in Egypt. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms observed* (pp. 151–181). Chicago, IL & London, England: The University of Chicago Press.
- Soloveitchik, H. (1994). Rupture and reconstruction: The transformation of contemporary Orthodoxy. *Tradition*, 28(4), 64–130.
- Steinmetz, S., & Haj-Yahiye, M. (2006). Definitions of and beliefs about wife abuse among Ultra-Orthodox Jewish men from Israel. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(4), 525–554.
- Tydor-Baumel-Schwartz, J. (2009). Forum surfing: Orthodox Jewish women's internet forums as a historical and cultural phenomenon. *Journal of Jewish Identities*, 2(1), 1–30.
- Whiting, R. (1989). *The blind devotion of the people: Popular religion and the English reformation*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Woo, J. (2006). The right not to be identified: Privacy and anonymity in the interactive media environment. *New Media & Society*, 8(6), 949–967.
- Yuter, A. J. (1996). Positive rhetoric and its functions in Haredi Orthodoxy. *Jewish Political Studies Review*, 8, 127–165.
- Zimmerman-Umbel, D. (1992). The Amish and the telephone: Resistance and reconstruction. In R. Silverstone & E. Hirsh (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces* (pp. 183–194). London, England: Routledge.